

Басаврюк ХХ

Білий Дмитро Дмитрович

Передмова

Твір, який пропонується зараз до вашої уваги, виник внаслідок збігу досить несподіваних обставин, першою з яких стала знахідка рукопису невідомого автора зі середовища українських політичних емігрантів покоління УНР. Рукопис зберігався в архіві журналу "Вольное казачество — Вільне козацтво", і належав до періоду 20-30-х рр. Автор, працюючи над науковим дослідженням про національну революцію 1917–1921 рр., не звернув спочатку увагу на цей белетристичний твір, але декілька нових документів (обставини, за яких автор зміг з ними познайомитися, поки не можуть бути розголошені) довели, що він зіткнувся з дивовижною історією, котра навряд чи може бути охарактеризована як белетристика. Єдиною заслугою автора можна вважати обробку документів у напрямі осучаснення їх мови і об'єднання в певній логічній послідовності.

ЧАСТИНА I

1 (Кав'ярня в Подебрадах)

Випадок звів мене з цією людиною теплим весняним вечором 1926 року в кав'ярні "У старого вепра", яку обрали своїм клубом козаки і старшини нашої кінної бригади. Всі Подебради були всіяні такими затишними схованками для чисельних українських емігрантів, які за декілька років вже досить добре освоїлися в неушкодженій останніми світовими завірюхами гостинній Чехословаччині.

Колишні козаки і старшини Армії УНР, незважаючи на старанне дотримання останніх досягнень європейської моди, все ж досить чітко відрізнялися від привітних і доброзичливих чехів. Тільки іноді, десь вранці, ідучи по місту на лекції, або на роботу, вони миттєво пізнавали один одного — вояк непереможеного Чехословацького корпусу і козак непереможеної Армії, яка так і не змогла зберегти свою Державу. Вони миттєво зустрічалися поглядами і розходилися, але за цю мить в їх очах проминали роки і події, незбагнені для решти мешканців цього ідеального європейського академічного містечка...

Вечорами всі вони — студенти Української Сільськогосподарської Академії, наймані батраки з приміських ферм, таксисти та інші добропорядні громадяни Чехословацької Республіки — знов перетворювалися на сотників та хорунжих, чотарів та полковників, стрільців та козаків. Як правило, гуртки класифікувалися за приналежністю до конкретних військових з'єднань.

В третій кінній бригаді я опинився випадково. Тоді, в такому далекому 1920 році, мене відправили від нашого повстанського загону встановити зв'язок з якоюсь частиною українського регулярного війська, що знову наближалось до Києва. Тільки зараз я розумію, як мені пощастило, що перші вершники, які ввійшли до хутора, де я ночував, мали на папах тризуби, а не зірки. Повернутися до повстанців я так і не зміг. Тим не менше, півроку мого перебування в цій бригаді надали мені впевненого статусу ветерана і, відповідно, право слухати (чим я користувався як міг) і бути почутим (ніколи не намагався скористуватися).

Який би вигляд мала історія подій, що відбувалися в Україні декілька років перед тим, якби її написали за нескінченними розповідями в чеських кав'ярнях!

Але те, що я почув навесні 1926 року, назавжди змінило всі мої уявлення про минуле моєї далекої Батьківщини.

2 (Таємничий полковник)

Я давно помітив досить кремезного, але, в той же час, і вишуканого чоловіка, який декілька місяців щовечора заходив до кав'ярні. Він сідав за столик недалеко від нашого товариства, але ближче познайомитися з нами не намагався. Те, що він наш, було видно одразу. І все ж він відрізнявся від нас, і скоріше за все поглядом, який був спрямований крізь стіни з гравюрами і губився десь у хащах волинських лісів. Іноді він з'являвся в інших кав'ярнях, де збиралися наші вояки. Його замкнутість та мовчазна поведінка могли здаватися підозрілими, але я навіть не допускав думки, що це агент ГПУ — занадто сильно минуле володіло цією явно непересічною людиною.

Як я вже сказав, випадок допоміг нам познайомитися. В той вечір всі були надзвичайно пригнічені – звістка про загибель Отамана немов зразу довела те, що кожний розумів, але сподівався, що помиляється, — повернення тих часів неможливе. Ми всі немов стали мудрими і сумними старцями. Ми зрозуміли, хто ми є — чомусь врятовані, поступово розсіяні по світу, ми вже ніколи не будемо йти в кінній атаці на бронепотяги, ніколи не будемо, надіславши останній гарматний снаряд в наступаючу кавалерію, хапатися за тесаки і гинути під копитами, не будемо виходити з холоднорівських лісів вистежувати продзагони, ми не будемо! І ми дуже добре зрозуміли, ким ми будемо без Отамана!

В цей час до кав'ярні зайшов якийсь підпийлий панок, не помічений нашими ветеранами, які стримано обговорювали те, що відбулося в Парижі. Раптом ми почули, як від стійки пролунало:

— За ваше здоров'я, господа! Кажеться, ви лишились главаря своєї банди?

Якби до кав'ярні вдерлася вся Червона Армія на чолі з Троцьким, ми б сприйняли це набагато спокійніше. Тим часом панок, зухвало вирячивши очі, дивився на нас, піднісши напівспустошену чарку з горілкою. Хто це був — нажлуктавшийся в кінець білоемігрант, якийсь колишній "титулярний советник", а в еміграції комівояжер, провокатор, агент ГПУ, а скоріше і те і друге, вже не мало значення. Українські ветерани почали поволі підводитися.

Першим біля панка опинився сотник Кожух, завжди спокійний і насмішкуватий кубанець, студент Української Сільськогосподарської Академії:

— За здоров'я кажеш, собачий сину?

— А що, хлопці, пом'янемо батька? — пролунало багатозначне запитання чотаря Макаренка.

З-за чиєїсь спини я побачив, як обличчя панка поступово змінює колір з бурякового на попелястий. Зважаючи на багатомовну мовчанку, я зрозумів: ще хвилина і панок розлетівся би на такі дрібні частини, які не знайшло би все ГПУ і ВЧК разом узяті.

— Давайте, панове, з цим простіше буде, ніж з Будьоним!

Немов холодний дощ впав зі стелі на наші голови. Спокійний, трохи іронічний, але в той же час і безмежно сумний голос нас отверезив. Всі озирнулися — незнайомиць все так же сидів за столиком перед кухлем пива і дивився на нас. Погляд його був холодний і пронизливий, він

проходив крізь нас і, в той же час, притягував, немов тільки він міг дати відповідь на всі наші питання. Стало дуже огидно і за нашу безсилу лють, і за нашу розгубленість, боляче за наше безсилля і нашу самотність. Ми раптом побачили себе збоку, — два десятки ветеранів Армії, яка кинула виклик всьому ворожому світу, збираються мститися напівмертвому з переляку п'яниці.

Тільки Кожух, який всі справи в своєму житті доводив до завершення, обережно розгорнув вже абсолютно тверезого панка і могутнім копняком надав тому такого прискорення, що той вже за годину міг звітуватися в Кремлі про стан справ в Чехословацькій Республіці.

Через годину кав'ярня вже була порожня. Господар, пан Длугош, витирав кухлі, із вдячністю поглядаючи на незнайомця, який врятував його заклад від небезпечного скандалу. Я теж почав збиратися додому з останніми відвідувачами. Як завжди, ми були вдвох — серед нашого об'єднання я досить широко заприятелював із сотником Кожухом.

Кожух походив з кубанських козаків. Почав воювати з 1914 року, у царській армії дослужився до чину підосавула і в 1917 році, повертаючися з фронту, пристав у Києві до загону вільного козацтва, з яким і пройшов всіма шляхами Боротьби. (Нам всім тоді здавалося, що ми вже пройшли до кінця ці шляхи. Якби ми знали, що головним шляхом нам ще доведеться пройти!) Тоді сотник Кожух ледь не на всю Армію прославився своєю впертістю і дивовижним вмінням знаходити вихід з будь-яких карколомних обставин. Як це водиться, в розповідях про нього, вже тяжко було відрізнити справжні події від вигадки. Але те, що Кожух вивертався з найнеймовірніших пригод, було незаперечним. Він належав до числа тих небагатьох, що повернулися з Другого Зимового походу.

В 1923 році Кожух, махнувши рукою на бездіяльність Штабу, майнув з п'ятьма такими ж відчайдухами на Велику Україну, і до нас тільки доходили відлуння його кривавого і запутаного шляху. Його заганяли як вовка найкращі чонівські загоони, а кубанський сотник все вивертався, залишаючи за собою спалені сільради, вбитих комуністів та комунарів. Через рік, влітку 1924 року, він вирвався до Збруча на загнаному коні, в скривавленій сорочці. За ним неслися вершники в чорних шкірянках. Під зливою куль Кожух, зіскочивши з коня, кинувся в річку, переплив на польський берег і, не озираючись на чекістів, пішов назустріч польському роз'їзду, стискуючи в руці маузер без набоїв.

Після цих пригод Кожух перебрався до Подєбрад та перетворився в старанного студента Сільськогосподарської Академії під керівництвом свого земляка професора Щербини. Тут ми з ним і познайомилися у професора, який також керував моїми студіями з української історії. Сотник надзвичайно сильно цікавився історією, і я з задоволенням викладав йому свої погляди на минуле.

З полтавчанином Донцем я познайомився під Замостям. Нашу сотню кинули навперейми кінноті Котовського, ми влетіли на заболочене після дощу поле, і червоні батареї почали гатити загрузлих козаків. Кінь врятував мене, вставши дибки і прийнявши в себе півпуда картечі. Я не встиг зрозуміти, що сталося, як чиясь могутня рука висмикнула мене з-під забитого коня, і через мить я вже біг за конем якогось козака, тримаючись за стремено. Так доля звела мене з Донцем.

Ми з Кожухом розплатилися з Длугошем і вийшли на темну вулицю — далі шлях кубанця прямував на околицю міста, де міські будинки зливалися з впорядкованими фермами. На одній з таких ферм і отаборився хазяйновитий студент-агроном, формально перебуваючи робітником у чарівної вдовиці, чий чоловік загинув десь у 1919 році, рятуючи Сибір для Колчака. Подейкували, що суворому сотнику було легше відбитися від всієї кінноти Котовського, ніж від намагань своєї законслухняної господарки закінчити таку найману працю законним шлюбом.

Я знімав невеличку кімнату недалеко від Академії.

Не встигли ми розпрощатися, як незнайомець вийшов на вулицю за нами.

— Перепрощую, панове, ви б не могли приділити мені дещичю вашого часу?

Сотник, трохи незадоволено блимнув очима, і мені довелось продовжувати розмову, невільно підхопивши вишуканий стиль незнайомця.

— Чим зобов'язані увагою з вашого боку, пане?..

— Полковник Дмитро Гай, панове. Ваші імена я знаю, тому не будемо затримуватися на деталях. Мені потрібна ваша допомога, дуже прошу прибути в наступну суботу за цією адресою о вісімнадцятій годині.

Полковник протягнув мені картку, яку я здивовано сунув собі в кишеню.

Тоді вже в бій вступив сотник:

— А чому ви вважаєте, що нам треба вам допомагати, полковник, чи хто ви там є?

— Панове, мені здалося, що ви не з тих людей, які відмовилися від боротьби. Мені також здалося, що ви можете витримати навіть те випробування, про яке я розкажу вам у запропоновану зустріч. Маю честь, — і полковник, кивнувши головою, неспішно пішов від нас. Декілька секунд ми ошелешено дивилися один на одного.

— Ну і що це за герой-полковник? — порушив я першим мовчанку.

— Щось все це нагадує американське سینема.

— ...або романи про Карамболя чи Пінкертон.

— Ну добре, друже, за тиждень зустрінемося, — і Кожух, потиснувши мені руку, пішов по вулиці.

— Привіт Марті! — і я теж попрямував до свого студентського сховища. Через хвилину почув:

— Огей, Данило, стривай! — сотник підійшов до мене. — Сірників у тебе нема?

— А звідкіля вони в мене? А! До речі, ми так і не подивилися, що це за адреса. Знаєш, де це?

— Чому ж ні, там Донець квартиру знімав у двадцять п'ятому.

— Ну да, поки не одружився.

Але сотник не зауважив на мій натяк, що вже свідчило, що пропозиція загадкового полковника зачепила його настільки, що він навіть не відреагував на стандартний кпин.

3 (Рукопис професора Курца)

Пройшов тиждень. Якби я сказав, що за цей час забув про загадкового полковника та його пропозицію, це було б не так. Я вчився, акуратно працював вечорами в кочегарці і намагався викинути з голови дивну розмову з дивним полковником. Але передчуття того, що я наближаюся до несподіваних і, можливо, зловісних подій, не залишало мене. Іноді з'являлося

враження, що доля знову хапає мене за комір і вперто штовхає назустріч чомусь невідомому і жахливому.

Я перебирав всі варіанти того, що може статися далі, і, нарешті, вирішив, все-таки, з'явитися на запропоновану зустріч.

Прослухавши вранці лекцію запрошеного в нашу порівняно забезпечену Академію німецького професора Шварцкопфа про історичні і філософські системи, забуті невдячним людством в колотнечі Світової війни, я вирішив зайти до кав'ярні. Замовивши кухоль темного пива, почав перебирати зшитки автоматично записаного конспекту. Раптом в очі впала цитата з лекції, яку я досить кострубато переклав з німецької — "...Академік Курц наприкінці свого життя намагався зрозуміти природу жаху історії. Жаху, який втілювався в натовпі під час так званих великих історичних подій і з сатанинською насолодою спрямовував свою руйнівну силу на все, що могло бути здаватися розумним і гармонійним. Що за декілька місяців звільняло чернь, письменну аристократію, служителів вищих культів від почуттів найменшої людяності і обов'язків перед родиною, державою, добром і любов'ю? Смерть, пожежі, руїну, жахливі страти і катування ніс із собою цей жах історії..."

...Наслідком дослідження природи жаху став великий рукопис, який академік Курц знищив за дві години до самогубства. Сталося це 30 липня 1914 року..."

Мені зразу згадався розстрільний підвал ВЧК одного з черкаських містечок. Коли наші повстанці ввірвалися туди, перебивши решту чекістів, два останніх з них, у хмарі револьверного диму, несамовито всаджували кулю за кулею в гору трупів, не звертаючи увагу на ошелешених повстанців...

* * *

— Що, спудею, весь в науці?

Я із вдячністю за перервані спогади подивився на широке, чорновусе і, як завжди, усмінене обличчя Кожуха.

— Ну не всім же гасати на оперативному просторі твоєї ферми.

— Як би ж то моєї! — в очах Кожуха спалахнула гаряча мрія за якимось безмежним господарством. — Та ото ж і слово — хверма! Плюнути нема де. У нас на Кубані на цій землі і два кабанчики не розминулися би.

Деякий час ми обговорювали жалюгідні перспективи розвитку місцевого землеробства. Нарешті якось одноразово вирішили згадати про запрошення полковника.

— А що думати, підемо, та і всі балачки! — припинив мої мудрування Кожух. — Якщо він агент, то це ...

— ...буде його остання зустріч у цьому світі, — трохи патетично завершив я.

За кілька хвилин ми вже стояли перед дверима вказаної адреси. Двері відкрив полковник. Стримано потиснувши руки, він провів нас до вітальні. Там вже знаходилися кремезний бородань, одягнутий в чорний костюм і худорлявий, підтягнутий чоловік, в якому відразу можна було впізнати галичанина, що отримав незабутній вишкіл у незабутньому цісарському війську. Першим з приємною посмішкою піднявся нам назустріч бородань і з силою потиснув мені руку.

— Радий з вами познайомитися, шановний ад'юнкте! Мені багато розповідав про вас пан професор.

Я трохи зніяковів, бо не міг собі уявити, що професор міг з кимось розмовляти на теми, які не торкалися його наукових зацікавлень.

— На жаль, не маю честі бути з вами знайомим.

— Дозвольте представитися — отець Василь.

"Ну ось, не вистачало суботній вечір провести в гуртку любителів теологічних розмов", — з сумом подумав я і з жахом уявив войовничу реакцію сотника на таку перспективу.

Тим часом зі мною вже вітався галичанин.

— Поручник Петро Бойчук, маю честь!

Поручник несподівано для мене посміхнувся, що миттєво надало його суворому обличчю приємного дружнього виразу.

— Прошу сідати, панове! — запросив нас полковник, показуючи на досить зручні крісла. Ми з задоволенням розмістилися, а Кожух потягнувся за своїм відомим на всі Подебради самосадам. Це був справжній кубанський самосад, який Кожух зміг таємничими шляхами отримати зі своєї станиці. Отець Василь покосився на те, як сотник неспішно скручує цигарку, і в очах його промайнуло гаряче бажання приєднатися до такого грішного заняття.

Через хвилину по кімнаті поплив аромат легендарного тютюну, ми з очікуванням дивилися на полковника. Той уважно розглядав кожного з нас, немовби останній раз перевіряючи — чи варті ці люди бути посвяченими в його таємницю. Потім, трохи прикривши очі, полковник тихим голосом почав свою розповідь.

4 (Нові знайомі)

— Шановні панове! На жаль, певний час мені довелося збирати про вас інформацію без вашого відому. Тому я знаю вас набагато краще, ніж ви мене. Спробую виправити цю недоречність. Але зараз дозвольте ще раз представити присутніх.

Отець Василь. Походить зі стародавнього українського роду, з якого вийшло багато священиків, хоча спочатку порушив цю традицію. Три роки війни за Державу привернули вас до родинних традицій. Ви були висвячені в 1919 році в Нікопольській церкві під обстрілом білої артилерії. Рік були військовим священиком у Залізній дивізії, відмовились відступати за Збруч і залишилися з пораненими, яких не встигли вивезти. Потрапивши до червоних, втекли з-під розстрілу і ще два роки були в Холодному Ярі. Повстанці, відчуваючи загибель Холодноярівщини, примусили вас перейти за кордон. Декілька років навчання в православній духовній академії і праця настоятелем в українській церкві в Варшаві. В Подебрадах вже тиждень перебуваєте для роботи в архіві на запрошення професора Щербини.

Полковник подивився на галичанина.

— Петро Бойчук. Народився у Станіславі. Кадровий старшина Австрійської армії. Чотири роки світової війни. З першого листопада 1918 року — в Українській Галицькій Армії. Виконував таємні доручення в польському запллі. Влітку 1919 року засуджений польським польовим судом до розстрілу. Підняв повстання в таборі і переховувався в Карпатах. Зараз є одним із

членів організації, яка продовжує Боротьбу в Галичині.

Я зрозумів, що тепер моя черга.

— Шановний Андрій Балковий. До початку Боротьби студент історико-філологічного факультету університету святого Володимира, просвітянин, активіст українського руху. Під час Боротьби повстанець, підстаршина української кавалерії. Тут викладаєте історію в Академії. Досліджуєте закони історії і намагаєтеся на науковому рівні зрозуміти причини нашої поразки на першому етапі Боротьби.

Сотник Степан Кожух, найхоробріша людина в Армії. Я багато розповідав про вас отцю Василю і поручнику. Червоні вважають вас одним зі своїх найлютіших ворогів. Думаю, що тільки диво дозволило вам до цих часів залишитися живим.

Вважаю для себе великою честю бути знайомим з усіма вами. Але зараз дозвольте розповісти вам, панове, про себе та про обставини, які примусили вас тут зібратися.

5 (Завдання)

Полковник замовк, дивлячись у вікно, де поступово темніло. На затишні подебрадські вулиці сходив чудовий травневий вечір, здавалося, що наше минуле було нереальним, вигаданим, щоб підкреслити і сьогоднішній спокій, і безтурботність цього міста. В кімнаті повільно розходилися хвилі тютюнового диму, я глянув на Кожуха, — той примружено дивився на полковника, немовби розмірковуючи: "Давай, чоловіче, яку історію ти нам зараз товкнеш?"

Полковник увімкнув електричну лампу — і кімнату залило м'яким світлом.

— З вашого дозволу я продовжую. Коротко про себе. Народився на Слобожанщині. Освіту отримав у Харківському університеті. В 1911 році за спробу створити нелегальну українську організацію в Харкові попав під нагляд поліції і вимушений був виїхати за кордон. Працював інженером на будівництві залізниці в Сербії. З початком війни був у сербській армії, разом із залишками свого полку потрапив до росіян. В 1917 році вступив до армії Центральної Ради. При Гетьмані перебував у корпусі Петра Болбочана. Після Повстання перейшов на бік Директорії. При Головному Отамані був командиром відділу особливого призначення. За глибокий рейд в запілля білих отримав чин полковника. А восени 1920 і трапилася зі мною пригода, яка повністю змінила і моє життя, і уявлення про світ навколо нас.

Ви добре пам'ятаєте ту трагічну осінь. Армія відступала з Поділля. Ми якраз повернулися до ставки Головного, прорвавшись разом з відділом польських гусарів крізь якийсь червоний полк. У мене залишалося не більше двох десятків козаків. Всі були смертельно втомлені, але не встиг я розмістити своїх людей у якомусь напівзруйнованому костьолі, як мене викликали до Головного.

Отаман коротко дав необхідні інструкції. Сталася плутанина, звична і не за таких хаотичних обставин. Вагон з важливими державними документами почепили не до того потягу, і повернутися він вже не міг, бо кіннота Будьоного перерізала залізничну колію. Я отримав доручення зі своєю сотнею перейти через лінію фронту і розшукати на одній, Богом забутій волинській залізничній станції, цей потяг. "Надії на успіх дуже мало, — сказав Отаман, — але неможливо допустити, щоб ці документи потрапили до рук червоних".

Залишалося сподіватися, що червоні не встигли відправити знайдені документи до свого запілля. Часу майже не було, але прикинувши на мапі, через які хаші нам доведеться дертися, я вирішив дати своїм козакам декілька годин на відпочинок. Тривалі місяці безперервних боїв

настільки мене заморили, що шість годин я проспав як мертвий. На світанку ми вирушили в напрямі фронту, який був позначений безперервною артилерійською канонадою.

Нам вдалося майже без перешкод пройти через передові частини червоних і ми відправилися на південну Волинь. Козаки понатягали кашкети з зірками. Я мав при собі документи, якогось комісара. Засіб примітивний, але й дійовий. Нас особливо ніхто і не перевіряв. Червоні переможно перли на Галичину, і пара десятків вершників нікого не цікавила. Єдиною небезпекою в цьому була можливість нарватися на своїх повстанців, тому, коли ми заглибилися в ліси, я наказав познімати зірки з кашкетів. Одне задоволення було човгати крізь лісові хащі по мокрій землі. Почалися дощі, в села ми заїжджати не ризикували, і тому їхали мокрі як щури. Щоправда, мої козаки пройшли добрячий вишкіл у повстанських загонах, і тому зносили цю мандрівку досить непогано. Особливо відмінно тримався місцевий волиняк, осавул Петро Люлька. Він добре знав цю місцевість. Вдача в нього була весела, і його розповіді про неперевершених волинських дівчат не давали загону остаточно розкиснути під дощем.

Через декілька днів ми, судячи за мапою, наблизилися до потрібної залізничної станції. Дощі припинилися, з'явилося сонце. Завдання вже не здавалося мені таким безнадійним. Жевріло, що червоні у своєму прагненні запалити світову пожежу, не звернули особливої уваги на один зі сотень потягів, якими були забиті всі залізниці Поділля та Волині, і він стоїть собі спокійно на станції, і єдина небезпека, яка загрожує документам, так це піти на цигарки селянам.

Ми розбили табір у зручному ярку, і я відправив Люльку з одним козаком добути відомості про те, що діється на станції. Я добре знав здібності свого осавула, але тут він себе перевершив, притягнувши через декілька годин "язика". Це був один з червоноармійців, приставлений охороняти вагони. Після переконливих аргументів Люльки бути більш красномовним той повідомив, що незабаром повинен підійти посиленний загін, щоб забрати документи.

Діяти треба було негайно. Ми знову почепили зірки на кашкети, зробили добрячий гак і виїхали на залізницю головним шляхом. Я тицьнув в обличчя командирю охорони комісарський мандат, власник якого давно вже не потребував жодних документів, і повідомив, що ми прибули забрати таємний вантаж. Той провів нас до потягу і пригнав своїх солдат, наказавши тим складати пакунки з документами на вози, які червоні вже встигли реквізувати у селян. Через кілька годин шість возів відправилися разом з нами від залізниці. Від'їхавши на пару кілометрів, ми звернули до лісу.

Пробиватися з таким обозом назад було безглуздо, і, доїхавши до найближчого яру, ми звалили всі пакунки докупи і підпалили. Раптом до мене підскочив козак, якого я залишив стежити за шляхом, і повідомив, що приблизно сотня червоних кіннотників пронеслася до станції. Було зрозуміло, що максимум за годину вони по слідах наздоженуть нас. Клятві документи розгоралися дуже погано і могли згоріти лише за кілька годин. Я наказав Петру Люльці з двома козаками ретельно їх допалити, а сам з рештою козаків перегнав порожні підводи на інший бік шляху. Ми знайшли відкриту галявину, поперевертали вози і підпалили з розрахунком, щоб дим було добре видно зі шляху, а самі влаштувалися позаду в лісі.

План мій був досить простий — заманити червоних на "живця", зав'язати бій і уходити в ліс, відволікаючи їх від яру, де хлопці змогли б остаточно знищити вантаж.

Як я і сподівався, червоні швидко поверталися, ідучи по наших слідах. Вони побачили дим над лісом, і, знаючи про нашу кількість, ламанули навпростець. Мої козаки мали чотири ручних "льюїси", на які я найбільше і розраховував. Через декілька хвилин серед голих дерев зарясніли перші кіннотники в гостроверхих шапках.

Швидко сутеніло, пламені вогню були вже високі, і ми добре бачили, як на галявину вискочило кілька десятків червоних. Невдячна справа влаштовувати засідки в осінніх лісах, а ще більш невдячна пертися на конях по мокрій землі між деревами назустріч чотирьом скорострілам! Ми разом відкрили вогонь... Незважаючи на велику чисельність, початок бою для червоних був програний. Ми їх бачили, а вони нас ні. Залишивши з десятків своїх забитих та поранених, червоні відступили. Не чекаючи, коли вони прийдуть до тям і, спішившись, повторять наступ, ми, сівши на коней, почали швидко занурюватися в ліс.

У повній темряві, розсіявшись, плутаючи сліди, ми уходили від переслідування, — ситуація, думаю, знайома для кожного з присутніх. Позаду, розтягнувшись широким півколом, стріляючи і галасуючи, продиралися червоні. Ліс був невідомий, стежок ми не знали і тому дерлися через хащі куди Бог виведе. Раптом мій кінь захропів і почав завалюватися на бік, я ледве встиг зіскочити з нього, — лише пальцями відчув, як з простріленої кінської шиї струменем б'є гаряча кров. Скільки я біг через ліс — не пам'ятаю. Нарешті скотився в неглибокий байрак і заповз у густі зарості терну. Йти сил в мене вже не було.

Гонитва поступово віддалялася — постріли лунали все тихше й тихше. Через деякий час почало світати. Починалася звичайна осіння мжичка, але я, заморений біганиною по мокрому лісу, не звертаючи на дощ уваги, заснув.

6 (Загублені в лісі)

Прокинувся від голосів, які лунали зверху:

— Может, кто то из них в овраге?

— Ну слезь, проверь!

Я обережно потягнув револьвер з кобури. Два постріли голосно тріснули над головою. Одна куля вдарилася біля мене в сиру землю. Зробивши ще пару пострілів для ясного сумління, чекісти поїхали далі.

До вечора я відлежувався в байраці і тільки тоді виліз із нього. Навколо чорніла стіна лісу. Небо затягнуло темно-сірою пеленою. Мій наручний англійський годинник виявився потрощеним, а головне — загубилася старшинська сумка з мапою. Вигляд у мене був, скажу вам, абсолютно непрезентабельний, — від чобіт до кашкету обліплений багнюкою, в крові власного коня. Так я і стирчав біля свого рятівного байраку, не знаючи, куди йти далі. Потім вирушив у напрямі, який здався мені найбільш годящим, щоб зустріти хоч когось зі своїх людей. Перед тим, як влаштувати засідку, ми домовилися, що зустрінемося на місці табору біля залізниці. Але як туди добратися, я після втрати компасу не знав, і тому пішов, сподіваючись, що Бог не без милості, а козак не без щастя.

Довго я йшов нічним лісом, час від часу наштовхуючись у темряві на дерева. Потім вирішив хоч трохи зігрітися. Наламавши гілля, яке здавалося мені не таким сирим, я спробував розпалити вогнище. Після кількох спроб мені це вдалося, за допомогою пороху з розколупаного набою.

Я сидів біля вогнища і розмірковував над ситуацією, в якій опинився. В тому, що осавул допалив документи, не було сумніву. Завдання Отамана виконане, але що сталося з моїми козаками? І куди йти мені далі? Раптом я почув обережні кроки, які наближалися до мого вогнища. Схопивши револьвер, миттєво відповз у темряву. Запанувала тиша, потім я почув глухе уханьня сича, що було умовним знаком у нашому загоні і через хвилину:

— Ну ось, — де байрак, там і козак!

До вогнища вийшов Іван Бучма — на вигляд вайлуватий, але надзвичайно спритний в бою поліщук. Він розповів, що зібралось п'ятеро наших козаків, які змогли втекти від переслідування.

Так нас залишилося шестеро — окрім Бучми, козаки Петренко і Гвинт, підхорунжий Зозуля та сотник Сухомлин. Загинули інші від куль червоних, розгубилися в лісах, чи вирішили самотужки перебиратися до Армії, ми не знали. Після наради домовилися пробиратися через фронт до наших. В якому напрямі йти, ніхто не знав. До того ж я був без коня, що значно могло затримати наше просування.

Ми блукали по лісах, не зустрічаючи жодного житла. Годувалися підстріленими птахами. По ночах палили вогнища, марно сподіваючись, що до нас вийде хтось з наших або місцеві повстанці. Ліс навколо стояв чорний і холодний, мертве листя під ногами здавалося обгорілим якимсь диявольським полум'ям.

На другий день наших блукань козак Гвинт поїхав на полювання і не повернувся. Ми дочекали декілька годин, але його так і не було. Сподіваючись зустріти Гвинта по дорозі, ми відправилися далі. Минув день.

Зранку нам довелось продиратися крізь покручені сухі дерева, покриті зеленою корою. В сірому повітрі над головами безперервно крякали ворони. Їхали мовчки, не розбираючи шляху. Виходячи з відсутності одного коня, по черзі змінювалися — і один йшов пішки, тримаючись за стремено. На цей раз біля мене йшов Бучма. Він похмуро дивився попереду себе з-під незмінної кошлатої баранячої шапки. Раптом він сказав, так і не піднімаючи очей:

— Здається, пане полковнику, що ми з цього чортячого лісу так і не вийдемо.

— Чого ти так вирішив?

— Я, пане полковнику, все життя в лісі провів. Це чужий ліс. Живих дерев майже нема. Ні зайця, ні лисиці. Гвинт зник. Коні немов подуріли, кожного куца сахаються. Третій день вже по ньому блукаємо, і що з того? Тут і комісарам будеш радий.

Я не став продовжувати розмову, та й сам Бучма не прагнув цього. Відчуття чогось дивного і зловісного все сильніше охоплювало мене. Враження, що ми ходимо по якомусь хижому колу, яке поступово затягує нас у пастку, тяжко пригнічувало психіку. Забобонний Зозуля час від часу хрестився, озираючи нависле над головою чорне гілля. Козаки якимось нервово поправляли зброю. Тільки колишній махновець Сухомлин намагався тримати марку і байдуже мугикав собі під ніс незмінне "Яблучко".

Так ми в'їхали в низину і потрапили в густі клуби туману. Я зіскочив з коня, і на нього мовчки забрався Бучма. Позаду темніли обриси вершників. Було дуже тихо. Тільки листя шаруділо під копитами коней і десь вдалечині з моторошною одноманітністю крякав ворон.

Коні почали хропти, їх доводилося силою тягнути вперед за повіддя. Ми пробиралися майже навпомацки. Раптом переді мною з туману виник обрис якоїсь темної, розкаряченої фігури, в яку я ледь не врізався, і мої інстинктивно виставлені вперед руки вперлися в холодний і слизький камінь. Це був могильний хрест. Ми були на цвинтарі.

7 (На зруйнованому цвинтарі)

Навколо нас, серед туману, рясніли обриси похилених хрестів. Я провів рукою по мокрому каменю хреста, затягнуеному зеленим слизьким мохом. Вибиті на ньому літери майже не

відчувалися. Діставши свого ножа, я спробував їх розчистити на хресті. Через якийсь час на ньому можна було прочитати вибитий латиницею надпис:

+-----
| Ясновельможний пан
| Тадеуш Закревський
| (1814-1870)
+-----

Навколо стояла тиша. Тільки коні, хрпучи, крутилися на місці, намагаючись швидше втекти від цього міста мерців.

— Панський цвинтар, — порушив нашу мовчанку Петренко.

— Отже не для нас, — зауважив я. — Значить, десь поблизу люди повинні бути.

Ми йшли, ведучи за собою коней, серед позеленілих пам'ятників, напіврозбитих мармурових ридаючих дів і скорботних янголів, збитих гранітних плит зі стертим золотом літер. Свіжих могил не було. Відчувалося, що людська рука давно вже не торкалася до цих залишків останнього сховища ясної шляхти.

Попереду з'явилася невисока каплиця. Коли ми наблизилися до неї ближче, стало видно перегорнуте розп'яття, яке висіло над темним проваллям воріт. Голова Христа була відбита. На облупленій стіні намальована велика зірка. За останні три роки я бачив безліч зруйнованих церков, але на цей раз вигляд спаплюженої каплиці залишав відчуття втручання незрозумілої і надлюдської злої сили.

— Без краснюків тут не обійшлося, — сказав Бучма.

— Або чогось ще гіршого, — додав Зозуля.

Нарешті ми знайшли шлях, який ледь помітно простежувався між деревами і уходив в туман далі від моторошного місця. Ми віддалялися від цвинтаря. Десь попереду почулося тягуче завивання. Раптом перший вершник зупинився. Обабіч шляху, прихилившись до дерева, спиною до нас сиділа людина, одягнута в сіру шинелю.

— Ось і Гвинт знайшовся!

Але людина продовжувала сидіти, не реагуючи на вигуки.

Петренко спішився, закинувши гвинтівку за спину, підійшов до Гвинта і торкнув за плече:

— Відпочиваєш, чоловіче?

Людина завалилася на бік, кашкет злетів, і на нас вирячилися порожні провалля замість очей. На черепі залишалися шматки гнилого м'яса, вітер тихо колихав абсолютно біле волосся. Чорні жили ще тримали розп'яту чи то в скаженому реготі, чи в скаженому крику нижню щелепу. Біля мерця лежала гвинтівка і жовтіли розсипані набої. Напівзотліла правиця стискувала шаблю. На лезі темніли плями якоїсь присохлої рідини. Навколо жодних слідів. Шинель на грудях стояла коробом, просякнувши рудою, але дірок від куль не було видно.

Що трапилося з Гвинтом, зрозуміти було неможливо.

Козаки викопали шаблями могилу в землі. Петренко збив з двох обтесаних гілляк хрест. Ми понуро стояли перед невисоким насипом. В якому останньому бою загинув наш козак?

Зозуля, колишній полтавський семінарист, прочитав заупокійну. Я намагався ловити його слова, повторюючи їх про себе. Мені здавалося, молитва читається і над нами, що зіткнулися з темним, забороненим для земних людей світом і приречені залишитися в ньому.

Швидко сутеніло. Ми їхали, тримаючи зброю напоготові. Чотар Сухомлин старанно протер єдиний "льюїс", що залишався у нас, і поклав його поперек сідла. Щоб тут не відбувалося, здаватися ніхто не збирався.

8 (Панський палац)

Зарослий шлях ставав все більш вузьким. Я їхав першим, за мною — Сухомлин, біля якого йшов Петренко, а позаду трусили на конях Зозуля і Бучма. Сутеніло, і час було зупинитися на ночівлю. Несподівано мій кінь встав на дибки і, охоплений жахом, рвонув вперед. Я встав на стремена, всім тілом натягуючи повіддя. Позаду гупали копита інших оскаженілих коней. Пару верстов ми неслися між деревами, поки не справилися з кіньми.

Спішений Петренко загубився. Вже в суцільній темряві нам довелося вертатися на його пошуки. Далеко в темряві тріснув постріл. Ми загукали і, час від часу стріляючи в гору, відправилися на відлуння. Майже до ранку ми проблукали лісом, але Петренко безслідно зник.

Зранку, вкрай заморені й пригнічені, знову вибралися на стежку. Не було сумніву, що Петренко загинув. Хтось полював за нами.

Ліс порідшав, старі дерева поступово змінювалися кущим молодняком і ми, проїхавши крізь нього, опинилися перед широкою занедбаною алеєю. Вона вела до високої будівлі — класичного панського палацу. Видно було, що довгі роки ніхто не приходив сюди.

Майже всі вікна були побиті, зламані двері валялися на сходинках перед парадним входом між двома облупленими кам'яними левами.

Ми спішилися і, залишивши Бучму з кіньми, обережно, тримаючи напоготові зброю, зайшли до палацу. Там панувала тиша і замогильний холод. Меблі були потрощені, на підлозі валялися книги й уламки посуду. З прострілених та подряпаних портретів на стінах на нас пихато поглядали пишні дами та кавалери. В кутах висіли довгі прядива павутиння. Шпалери давно вже втратили первісні кольори та візерунки і стали сіро-зеленими, покритися широкими плямами цвілі.

Ми проходили з кімнати до кімнати, і повз нас пропливали картини якогось божевільного погрому. У великій залі лежав рознесений на дрібні уламки роляль. В бібліотеці вся підлога була засипана книгами з перегорнутих шаф.

Скоріше за все, палац громили кілька разів. Спочатку, мабуть, це були місцеві селяни, як у ті роки по всій Україні. Потім захожі червоні, потім білі, потім якийсь отаман без певного кольору, — мало хто міг рознести цей приречений уламок минулого світу!

Порадившись, ми вирішили трохи відпочити в палаці. На випадок, якщо доведеться боронитися від раптового нападу, вікна в залі позакладали цеглою, яка повивалювалася з колишньої стайні. Сухомлин встановив свого "льюїса" напроти дверей. Заморених коней завели в сусідню велику кімнату. Спали по черзі. Першими завалилися Сухомлин і Зозуля. Бучма прийнявся смажити над розпаленим у комині вогнем підстрілених диких голубів. Незважаючи на

нелюдську втому, спати мені не хотілося. Я намагався зосередитися і зрозуміти, — що відбувалося з нами останні дні? Щось підказувало мені — ключ до таємниці знаходиться в цьому палаці. При світлі згасаючого дня я вирішив ще раз пройтися його порожніми кімнатами.

За кілька десятків верст йшла велика війна. Сотні тисяч вояків сходилися в останніх атаках, гармати рвали картечню наступаючі лави кінноти, гинули армії і держави, а ми раптом випали з цієї всесвітньої бійні, щоб поодинці загинути від таємничої сили, що причаїлася в цих лісах.

Мої кроки глухо лунали в порожніх кімнатах. Я дивився на пошматовані портрети колишніх володарів цього колись розкішного палацу. Згадалася Сербія, похмурі легенди, які оточували ледь не кожен замок країни, де кров завжди цінувалася менше, ніж свята вода.

Я завжди вірив у долю, в призначення, яке тяжіє над людиною. Чому я досі залишився в живих, будучи вже шість років у запеклій світовій різанині? Я спробував згадати інших, набагато дужчих за мене, більш розумних і сміливих, щасливих і славних. Скільки з них могли ще жити, творити, любити... Чому не я, а вони гниють зараз в могилах під Белградом, Кам'янцем, Замостям?

Невже мені треба було пройти в житті такий шлях, щоб опинитися в таємничому палаці в середині волинських лісів в самий розпал війни за мою державу? Для чого? Щоб зрозуміти старанно приховану стільки років таємницю?

Я відігнав ці думки. Часу на них не було. Я уважно дивився навколо. Все, що можна було пограбувати, було пограбоване. Все, що могло бути потрощеним, — потрощено. Велика бібліотека відносно вцілила. На книгах під шаром пилу ще можна було побачити відбитки брудних підшав. Деякий час я перебирав поживклі томи. Володар книгозбірні був освіченою людиною — мені потрапляли книги з історії, філософії, дослідження з окультних наук німецькою, французькою, англійською та латинською мовами.

Чорна, біла магія, обряди розенкрейцерів і тамплієрів, містичні одкровення пророків XIX сторіччя. Видно було, що ці книги читали дуже уважно, багато рядків господар підкреслював, на полях рясніли чисельні помітки.

"Ну ось, тепер залишилося знайти хімічну лабораторію доктора Франкенштейна", — подумав я. Куди подівалися господарі? Скільки їх було? Втекли за кордон? Були вбиті? Чи залишилися якісь документи ?

Від книгозбірні вів короткий прохід до невеликої кімнати з комином, яка вочевидь слугувала господарю за кабінет. Масивний стіл з червоного дерева був розтрощений на уламки, — на підлозі валялися якісь папери. Я подивився на них — рахунки за проданий ліс, списки найманих робітників та інші господарські записи. Секретер був також поламаний, стіна над комином була сильно побита, немовби по ній гатили ломом. Я досить уважно обшукав цей кабінет — ніяких свідоцтв. Все, що могло хоч в якійсь мірі розповісти про господарів палацу, було відсутнім. Жодних особистих листів, щоденників, родинних альбомів, фотографій. Нічого.

Відповідь приходила сама собою — господарі чкурнули подалі від революції і всі речі вивезли з собою, а навколишній розгардіяш навели грабіжники, шукаючи обов'язкові заховані панські скарби. Я вже зібрався йти, коли звернув увагу на занадто товстий шар попелу в комині — машинально я тицьнув туди уламком ніжки від стільця. Він вперся в щось тверде, і я викотив з отвору обгорілий людський череп.

9 (Таємнича знахідка)

Я обережно взяв череп. Кістка потилиці була рознесена вщент, як від удару тяжкою палицею або пострілу через рот. Декілька хвилин я дивився в порожні впадини, немовби чекаючи, що зараз почую про трагедію, яка відбулася колись у цьому кабінеті. Хто це був? Якщо господар, — то кому знадобилися його особисті документи? Один з грабіжників, який не зміг поділити здобич? Яку здобич, якщо господарі все встигли вивезти?

Я в котрий раз озирнувся навколо. Хтось до мене тут вже добряче попорався. Напевно, всі схованки були знайдені. Робочий стіл господаря в пошуках секретних схованок був розтросчений ледь не на сколки. На стінах темніли чисельні подряпини від простукування в пошуках порожнеч.

Все ж надія на якусь знахідку, що допоможе нам, не залишала мене. Я поклав долоню на стіну, озирнувся на череп і раптом збагнувши, підійшов до отвору комину. Він був досить широкий, і я зміг навіть зазирнути в середину. На мене одразу повіяло сильним протягом. Долонею обережно провів по м'якому шару сажі, яка покривала внутрішню викладку димаря.

Ретельно, камінь за каменем, почав перебирати руками внутрішню частину комину. Сажа, яка сипалася на мене, забивала горлянку. Я добряче змерз і декілька разів вилаяв себе за впертість, але пошуки не припинив. Все було марно. Мені довелось повністю стати в комин. Я вже остаточно вирішив кинути це копирсання в сажі, як один камінь, до якого я ледь дотягнувся, подався. Пальцями я відчув, що він не був зацементований, як інші. За допомогою ножа мені нарешті вдалося виколупати його з димаря. Я засунув руку в нішу, яку прикривав камінь. Там лежав цупкий згорток.

За хвилину я вже стояв посередині кабінету. Наскільки зміг, отрусився від сажі, з насолодою дихаючи відносно свіжим повітрям. В руках у мене був обережно загорнутий в тканину і перев'язаний шовковою тасьмою пакунок. Розкривати його я зразу не став і відправився до зали. На дворі вже панувала темрява. Пошуки в комині остаточно мене добили. Бучма уставився на мене, притрушеного сажею, але я нічого пояснювати не став, ледве проковтнув шматок смаженого голуба і миттєво провалився в забуття.

Здалося, що спав я не більше хвилини. Хтось трусив мене за плече. Насилу продерши очі, я побачив над собою бліде обличчя Зозулі.

— Пане полковнику, пане полковнику!

Вхідні двері до вітальні, старанно закладені широкою дошкою, здригалися від одноманітних ударів.

10 (Упир)

В сусідній кімнаті бісилися коні. Чути було, як трощиться паркет під їх копитами. За вікном чорніла ніч. Краплі дощу падали через розбите вікно на підлогу. Сухомлин присів біля скорострілу та пересмикнув затвор. Зозуля і Бучма вже стояли, наставивши гвинтівки. Хтось повільно, через рівні інтервали грюкав у двері. Я витягнув револьвер і кивнув Бучмі. Той обережно підійшов до дверей і запитав:

— Кого там лихий несе?

Удари припинилися. За дверями хтось глухо сказав:

— Відчиняйте, це я.

Бучма озирнувся на мене:

— Немов Петренко.

Якусь мить я вагався, але наказав відчинити. Зозуля розкрив двері. На порозі кімнати стояв Петренко. Його бекеша з піднятим коміром була густо замащена землею. Шапка насунута на брови. Обличчя було надзвичайно виснажене, впалі очі зосереджено і похмуро дивилися на нас.

Козаки, з явним полегшенням, в один голос розпитували Петренка про його зникнення. Той коротко відповідав: "Заблукав, ледь вас знайшов".

Я накинув на плечі шинель і присунувся до вогню у комині. Зозуля і Бучма знову лягли спати, Сухомлин відправився заспокоювати коней. Петренко сидів біля вікна і мовчки дивився в темряву. Раптове почуття гострої небезпеки охопило мене.

— Лягай спати, Петренко! — звернувся я до нього. Той повернув голову в мій бік. Погляд був порожній і байдужий:

— Дякую, пане полковнику, я вже виспався.

Я дивився у вогонь. Тепло від нього заспокоювало, наганяло приємне розслаблення. Мені снівся сон. Вперше за ці божевільні дні. Уві сні були квітучі сади і музика.

Я прокинувся від жаху, який увірвався до мого сновидіння.

Вогонь згас, у темряві за вікном завивав вітер. В кімнаті нічого не було видно. З кута, де спав Зозуля, доносилися моторошні звуки — здавалося, що там собака гризе кістку. Я нахилився над комином і сунув туди суху гілку. Мерехтливе полум'я освітило кімнату, і я побачив Петренка, який, сидячи над тілом Зозулі, гриз його горло. Упир зупинився і повільно повернув голову до мене. Все підборіддя, шия і груди його були залиті кров'ю. Мене наскрізь прошив божевільний зосереджений погляд. Я схопився за револьвер, який лежав поряд. Щось на зразок моторошної посмішки скривило рота колишнього козака, і той миттєво кинувся на мене. Я відкинувся навзаки і ледь встиг натиснути на гачок. Шість пострілів впритул з важкого "бравнінга" відкинули упиря до стіни.

З сусідньої кімнати прибіг Сухомлин, тримаючи наготові скоростріл. Поступово розвиднювалось. Петренко лежав навзаки біля стіни. Раптом він підняв голову і почав повільно вставати, очі його вперлися в нас. Я відчув, як моє волосся на голові стає дибки. З його горлянки вирвалося звіряче гарчання, і він знов кинувся на мене. Сухомлин закричав, і його крик потонув у торохкотінні "люїса". В напівтемряві я бачив, як з широкого жерла скорострілу виривається червоне полум'я, як з грудей Петренка летить клоччя бекеші, як він в корчах б'ється під зливою свинцю на підлозі. Вистрілявши всі набої в свого колишнього товариша, Сухомлин з жахом кинув розпечений скоростріл.

Декілька хвилин ми стояли над упирем. Коли той знов підняв на нас свої мертві очі, я закам'янів. Упир дивився на мене. Він встав, і я чітко побачив довгі скривавлені ікла, які стирчали у нього з кутів рота. Сухомлин закричав і кинувся бігти, але упир одним стрибком наздогнав його і почепився на спину. Вони впали. Я підскочив до них і схопив упиря за волосся, намагаючись відтягнути від Сухомлина.

Залізні пальці вчепилися мені в плече, відштовхнули в бік: блискавка зі свистом майнула у повітрі, і упир почав розвалюватися навпіл. Над упирем з шаблею стояв Бучма. Другим блискавичним ударом він відсік упирю голову. Я ніколи не бачив, щоб з людського тіла могло сплинути стільки крові. Сухомлин миттєво вихопився з-під розваленого трупа. Він тремтів, залитий з голови до ніг кров'ю.

— Тут стрілянина не допоможе, пане полковнику, — спокійно сказав Бучма. — Я там на вулиці осіку бачив.

Бучма вийшов. Я глянув на Зозулю. Навколо нього з перегриженого горла розтікалася калюжа крові. Сухомлин розширеними очима дивився на відрубану голову:

— Що це?

Я мовчав.

З'явився Бучма. В руках він тримав свіжі дерев'яні коли.

— Ну от, — сказав він, — завжди думав, що люди про упирів брешуть.

Біля палацу ми вирили широку могилу. До неї поклали тіла Зозулі та Петренка. Бучма відрубав, незважаючи на наші заперечення, голову Зозулі і вбив прикладом гвинтівки обом осикові коли в груди.

11 (Смерть кулеметника)

Я спробував знайти сліди Петренка біля палацу. Вони виразно відбивалися на мокрій землі. Було видно, що він вийшов з лісу і декілька разів обійшов будівлю, перш ніж зайти туди. Раптом я помітив, що біля чітких відбитків підшов петренкових чобіт слабко проступають обриси ще якихось слідів. Всі вони виходили з лісу.

Я повернувся до палацу. Назустріч мені вийшов Бучма:

— У Сухомлина лихоманка!

Посередині кімнати на розісланих шинелях лежав сотник, — він тремтів немов від сильного холоду. Обличчя його було червоне і дуже спітніле. Я присів поблизу і поклав руку на лоба. Мою долоню обпik жар. Він все ще був у скривавленій сорочці.

— Зніми сорочку, — наказав я. Сухомлин ледве зміг її стягнути. На лівому плечі чорніли дві напухлі рани. В тому самому місці була прорвана сорочка.

Я Perezирнувся з Бучмою. Ми обережно витерли теплою водою кров з тіла Сухомлина, який вже втратив свідомість. Бучма витягнув зі своєї торби залізну флягу зі спиртом і залив його рани, потім натягнув на знепритомленого товариша свою чисту сорочку.

Я подивився на поліщука:

— Я жив у Сербії. Там кажуть, кого вкусить упир, той теж стає упирем.

— Хто його знає. У нас теж багато чого кажуть. От що з хлопцем робити?

Раптом я зрозумів, що Сухомлин, вояк, який пройшов "Крим і Рим", легендарний махновський кулеметник, гультай і співець, — зовсім молодий хлопець. Не прийди ця пекельна завірюха на

його Гуляйпільщину, — бігав би й досі за дівчатами, та бився би на гульках з сусідськими парубками. І ось настав його час...

До вечора Сухомлин хрипів і бився, не приходячи до пам'яті. Десь там, в запаленій свідомості, він знову вів свою тачанку до бою, напував коней і їхав серед квітучих садів, ловлячи на собі захоплені погляди дівчат в намистах.

І тільки коли темрява знову оточила нашу кімнату, і ми сиділи біля вогню, він заспокоївся, — очі його втратили гарячкуватий блиск, і він слабим голосом запитав:

— Пане полковнику, я теж стану таким... як Петренко ?

Я подивився йому в очі:

— Не станеш.

Він спробував підняти руку, і я підхопив її. Сухомлин стиснув тонкими пальцями мою праву руку. Очі його заплющилися, і він вмер. Майже годину сиділи ми з Бучмою над тілом козака. Нарешті Бучма піднявся і, зігнувшись, пішов у кут кімнати. Повернувся, тримаючи в руках кіл:

— Дозвольте, пане полковнику.

Я мовчки забрав у нього осиковий кіл і взяв гвинтівку. Вперше за шість років сльози душили мене. Відчуваючи, що зараз не витримаю і збожеволю, я приставив кіл до грудей Сухомлина, до білої накрохмаленої сорочки з червоно — чорним мереживом, яку Бучма стільки років тягав за собою, сподіваючись бути в ній похованим, підняв гвинтівку і з хрустом, одним ударом всадив його...

Вночі ми сиділи біля вогню. На вулиці було тихо. Ні вітру ні дощу. Бучма мовчки пакував в торби речі, потім сів чистити зброю. У нас залишалось декілька обойм до гвинтівок, з десяток набоїв до револьверу і дві англійські бомби — "лимонки". Диск від "льюїсу" був порожнім. На ранок ми вирішили тікати з цього клятого палацу.

Я взяв свою знахідку. Здавалося, що з часу, коли я її знайшов, пройшла ціла вічність. Ножем розрізав шовкову тасьму, розгорнув тканину. У мене в руках був досить об'ємний зошит у твердій обкладинці, обтягнутій зеленою замшею. Я розкрив його. На сторінках тонкого паперу рясніли рівні рядки, записані вправним почерком по-польськи. Це був щоденник — між сторінками були ретельно проставлені дати. Польської мови, за винятком військових команд і декількох фраз, підхоплених від наших нещодавніх союзників, я не знав.

Гортаючи сторінки, я відчував, що саме в цих рядках знаходяться відповіді до питань, які переслідували мене весь цей час.

Я знов старанно загорнув зошит, показав згорток Бучмі і наказав у будь-якому випадку, якщо я не зможу, доставити його до начальника контррозвідки при Головному. Деякий час я розмірковував, куди заховати свою знахідку, і не надумав нічого кращого, ніж захвати пакунок собі за ремінь, під шинель

12 (Панські лови)

Світало. Я останній раз озирнув залу, в якій загинули мої люди. На підлозі чорніли плями крові. В куті на шинелі лежав мертвий Сухомлин. Зло непереможно панувало в цьому палаці. Передчуття відчаю знов почало охоплювати мене.

Біля могили Петренка та Зозулі ми викопали яму. Обережно опустили туди тіло махновця. Я сховався до бібліотеки та приніс звідти череп. Бучма запитально подивився на мене:

— Теж, мабуть, сердега колись заблукав?

Я потис плечима і поклав до могили загорнутий у знайдений шматок тканини череп. Ми постояли біля двох могил. Я прочитав "Отче наш". Вітер ніс в обличчя холодну мряку, поряд у лісі кричала галич.

Ми повернулися за кіньми. Вони знову почали нервувати. Я закинув сідло на спину свого вороного. Поряд вовтузився, лаючись крізь зуби, Бучма. Раптом сірий жеребець Зозулі став дибки — копита ледь не знесли мені півголови. Вороний рвонувся на мене. Від удару кінського крупу я відлетів до стіни, і мене це врятувало. Божевільні від пекельного жаху коні понеслися по залі. Переді мною крутилась карусель кінських спин, розширених червоних очей, білої піни, сплутаних грив та хвостів. Все скінчилося миттєво. Коні вихопилися в розкриті двері і щезли, — десь у далечині ще можна було почути шмакотіння копит по вологій землі. Як і я, Бучма тільки дивом не був розчавлений. Він розгублено стояв з непотрібним тепер сідлом.

— Ну що, козаче, пішли коней шукати, — сказав я. Втрата коней ставила нас в дуже тяжке становище. Перспектива пробиратися на своїх двох по цих лісах була не дуже приємною.

— Де ж їх тепер знайдеш! — в голосі Бучми я вперше почув розгубленість.

Нам нічого не залишилося, як іти пішки. Навантаживши на себе частину зброї і необхідні в дорозі речі, ми нарешті вибралися з палацу. Загрузаючи у вологому ґрунті, почали виходити на шлях. Час від часу я озирався — палац поступово танув у тумані. Чорні провалля вікон пильно стежили за нами. Бучма йшов мовчки, не озираючись. Перед собою я бачив темну стіну дерев, яка невідступно насувалася. Шлях наблизився до лісу, і ми знову опинилися в чащобі. Колись шлях був добряче протоптаний, але за кілька років встиг порости молодими кущами. Без сумніву, невдовзі ми мали вийти до людського житла.

Раптом здалеку почувся собачий гавкіт, який поступово наближався. Ми презирнулися. Я зняв з плеча рушницю і пересмикнув затвор. Гавкіт швидко наближався. Ліс ожив — з усіх боків на нас насувався свист і нелюдські завивання, гілля хрустіло під ногами невидимих загінчиків. Нерви наші не витримали, і ми побігли. Бігти було важко, хотілося кинути зброю. Тяжко дихаючи, ми зупинилися на галявині. Бучма припав спиною до стовбура. Ліс навколо верещав і свистів, здавалося, що невидимий натовп загінчиків оточував нас з усіх боків. Великий чорний пес з гладкою, блискучою шкірою вискочив на галявину. З оскаленої пащі лилася слина. Він підлетів у стрибку до горла Бучми і впав, збитий ударом прикладу гвинтівки. Другим ударом Бучма розколов псу голову. Я встиг вистрілити в чорну тінь, яка блискавично неслася на нас. Тінь заскавчала і закрутилася на місці. Бучма закричав. Я озирнувся — третій пес гриз йому коліно, а козак молотив його гвинтівкою по хребту. Я підскочив до пса і вистрілив йому у вухо. Мозок з розваленної голови бризнув мені в обличчя.

Бучма лежав на землі — з розідраної ноги струменіла кров. Я схопив його під пахви і підтягнув до дерева. Він підняв на мене обличчя зі стиснутими зубами. Нелюдський біль розривав його. Бучма глухо застогнав, далячи крик і захрипів:

— Давай, Митро, тікай. Що нам удвох... тут робить? — він підтягнув гвинтівку і клацнув затвором. — Давай.

Галас, хрумтіння гілля і гавкіт наближалися. Я зняв з пояса гранату і поклав біля Бучми:

— Прощай, брате.

Я побіг, скидаючи шинель. За спиною тріснув постріл, ще один. Я зупинився — глухий вибух сколихнув дерева. Без шинелі, стискаючи в одній руці револьвер, а в іншій шаблю, я біг по лісу. Мене заганяли далі від шляху. Піт заливав обличчя, і я майже нічого не бачив. Дихання остаточно збилося, і я впав, хапаючи ротом холодне повітря. Біля мене захрумтіло гілля. Хитаючись, я підвівся і застиг від жаху — на мене бігла людиноподібна істота, довгі висохлі руки тримали іржаві вила. Я декілька разів вистрілив впритул. Постріли пробили наскрізь сухе і біле тіло. Вила вдарили мене в живіт. Істота харчала, налягаючи на держак. Я впритул бачив червоні очі на крейдяному мертвому обличчі.

Моє життя врятував цупкий зошит, в якому загрузли вила. Притиснутий до стовбура, я відчував, як зубці поступово пробивають згорток і впиваються в тіло. Я вихопив з піхов шаблю і рубанув істоту по голові. Декілька ударів розвалили її на частини. З останніх сил я висмикнув вила. Живіт швидко спливав кров'ю. Я відкинув револьвер без набоїв і, тримаючи гранату, притискаючи до живота зошит, вибіг на шлях. Назустріч мені неслися чорні вершники. Я спробував висмикнути кільце з гранати, але не зміг і впав обличчям у землю, втративши свідомість...

Прийшов я до тями на ліжку в селянській хаті. Біля мене сидів Люлька. Він розповів, що йому вдалося розшукати решту загону і вони тиждень шукали нас. Коли вже надія була втрачена, козаки почули постріли і вибух. Вони бачили, як я вибіг з лісу на шлях, і були впевнені, що я тікаю від червоних. Мені перев'язали рани і відвезли на лісовий хутір до старої знахарки. Майже два місяці я був на межі між життям і смертю. Що з нами трапилося насправді, я не став розповідати. Коли запалення посилювалося, я, відчуваючи що можу померти, наказав Люльці доставити закривавлений згорток через лінію фронту до начальника контррозвідки при Головному.

Через декілька тижнів я почав одужувати. Знахарці вдалося мене врятувати. Місцеві повстанці передавали новини про війну. Тисячі червоних загинули над Віслою. Армія деякий час трималася над Збручем, а потім була інтернована в польські табори. Україна, знов у котрий раз, була поділена між Росією та Польщею. Люлька так і не повернувся, з ним щезла і моя знахідка. З часом я намагався запевнити себе, що цей ліс, і палац, і жахлива загибель моїх козаків були маренням. Наприкінці грудня я перейшов через Збруч і опинився в одному з таборів для інтернованих. Моя служба вже була не потрібна.

Наступні п'ять років минули для мене досить спокійно. Я знов працював інженером в Югославії. Мирні роки, спокійне і досить забезпечене життя поступово заступали в моїй пам'яті моторошну війну в Україні. А жах, який я пережив у палаці, все більше здавався для мене далеким, напівзабутим маренням.

Я жив у невеликому сербському містечку Смедерево і працював на будівництві залізниці. В грудні 1925 року до мене приїхав пан Петро Бойчук і передав пакунок, в якому був щоденник, знайдений мною у палаці.

13 (Межа)

Полковник замовк. Я озирнувся на Кожуха. Той уважно дивився на полковника. Отець Василь похмуро перебирав вервиці. Петро Бойчук сидів з суворим і непроникним обличчям. Мені було трохи ніяково. Я не знав, як мені ставитися до розповіді полковника. Першим порушив мовчанку галичанин:

— Вважаю, панове, що прийшла моя черга розповісти про те, якими шляхами потрапив до мене цей зшиток. Знаючи вас як випробуваних борців, буду відвертим. Я належу до організації, утвореної відразу після визвольних змагань. Вона складається зі старшин нашої Армії. Без сумніву, ви знаєте про неї та її керівника. Певний час я займався розбором документації відділу контррозвідки Головного Отамана. Серед інших документів мені до рук потрапив і щоденник, про який щойно розповів полковник. Його текст дуже зацікавив мене, і після консультації з нашим керівником я отримав дозвіл більш докладно дізнатися про історію цього документу. Доповідна нотатка, додана до щоденника, повідомляла, що його доставив до контррозвідки козак за наказом полковника Дмитра Гая. Далі мені вже було неважко відшукати полковника в Югославії. Після того, як полковник прочитав щоденник і розповів про події 1920 року, ми вирішили, що необхідно залучити до цієї таємниці ще двох-трьох рішучих і надійних людей. Проте остаточно ви зрозумієте про що йде мова, коли ознайомитеся з текстом цього зошита.

З цими словами Бойчук взяв невеликий чорний саквояж, відкрив його і дістав зошит, який так докладно описав полковник.

— Наскільки я знаю, панове, ви всі добре володієте польською мовою. Тому дуже прошу ознайомитися з ним. Втім, пан Балковий історик і, можливо, він дасть оцінку цьому документу.

Я взяв протягнутий мені зшиток. Майже посередині він був простромлений наскрізь. На зворотному боці чорніли плями. Я машинально подивився на полковника. Ніхто не звертав на час. За вікном сірів ранок, але спати не хотілося. Відчуття того, що ми всі вже перейшли межу, яка відділяє нас від минулого і приєдналися до трагічного призначення, що наздогнало полковника тієї осені, лякало і збуджувало водночас. Я не хотів вірити цій божевільній розповіді, я хотів вернутися до затишних подебрадських кав'ярень, до лекцій і бібліотек. Але щоденник був у мене в руках і я знав, що примарний спокій, за який я так чіплявся цей час, щез для мене назавжди. Я ще раз подивився на отця Василя та Кожуха — вони сиділи напружені і зосереджені, боюся, що вони відчували те, що і я.

Я розкрив зшиток і почав читати вголос, відразу перекладаючи з польської.

14 (Щоденник)

11 квітня 1913 р. Я знов у батьковому маєтку. Берлінське життя, навчання, Гретхен тепер здаються далекими, напівзабутими і нереальними. Немов я нікуди і не виходив з цього палацу. За останні чотири роки батько зміг його перебудувати, зробити більш сучасним, але в цих стінах, як і раніше, відчувається давнина. Вона проступає крізь нові шпалери, відбивається в скляних дверцятах замовлених у Варшаві меблів. Втім, цілком можливо, що я це навмисно вигадую, бо після університетського життя тут за простою можна загинути з нудьги. Навколо божевільні ліси, безземельні селяни, наймити, нескінченні торги за оренду, вирубку лісу, вічне збирання відсотків до земельного банку... Що мені залишається в цьому чужому і байдужому до мене краї? Хіба що тільки спогади і цей щоденник.

* * *

13 квітня. Сьогодні мав розмову з батьком. Відносини, як завжди, підкреслено ввічливі, — ми і зараз намагаємося зрозуміти, хто ми є один для одного. Дивився у вікно. Зелені дерева і нескінченний дощ.

* * *

15 квітня. Сьогодні перебирав книги в батьковій бібліотеці. Філософи, містики, теологи і божевільні. Скільки томів і нескінчених шукань, прозрінь і розчарувань. Пам'ятаю слова

професора перед моїм від'їздом з Берліну: "Ти ніколи не станеш німцем, ти ніколи не станеш філософом, і це тебе врятує". Пам'ятаю, що я запитав його: "А що врятує Вас?" Професор засміявся і відповів: "Те, що я став німцем і філософом".

Тільки зараз відчуваю, як мені не вистачає професора і його сентенцій.

* * *

16 квітня. Нарешті припинилися дощі. Зранку, осідлавши коня, приблизно годину об'їжджав місцевість навколо маєтку. Поступово це життя мені починає подобатися. Тепер залишається знайти собі коханку з місцевих шляхетських красунь, потім ввійти до всіх господарських справ, і так до кінця життя.

А природа на моїй малопольській батьківщині справді чудова!

* * *

20 квітня. Вештаюся з мисливською рушницею навколо батьківського маєтку, намагаюся знайти щось корисне в моєму вимушеному поверненні додому. Можливо, настав час осмислити все, що відкрилося для мене під час перебування в Берліні. Дуель і вислання з Німеччини, — події які, спочатку так пригнічували мене — здаються тепер знаком долі. Мені потрібний спокій і таке безтурботне життя. В цілому навколо ідилія. Зелений ліс, синє небо, привітні селяни. Сьогодні підстрілив лисицю.

* * *

30 квітня. Десять років, як вмерла мати. Були з батьком на родовому цвинтарі. Спогади і спільне горе немов проклали місток між нами, на зворотному шляху вперше наша розмова вийшла за межі простого обміну формальними привітаннями. Згадували часи, коли була жива мати. Поступово кризь яскраві враження останніх років проступають спогади дитинства.

* * *

1 травня. Здається, що справи нашого маєтку досить далекі від ідилічних. Батько досі не може виплатити відсотки за банківську позичку. Ситуація цілком характерна для навколишніх дрібних маєтків. Все залишається тут незмінним, таким, як було двісті і триста років, але і цей патріархальний край зазнає непомітних і невідворотних змін. І ці зміни не на краще.

* * *

2 травня. Мав честь познайомитися з місцевою шляхтою. У сусідського шляхтича Борецького був день Ангела. Звичайний бал і банкет цілком в дусі класичного старопольського маєтку. Суспільство досить стандартне — декілька майбутніх ксьондзів, як правило, молодших шляхетських синів, сивоусі поміщики, загрузлі в маєткових проблемах, п'яні з самого свого народження офіцери місцевого гарнізону. Обов'язково декольтовані і гонорові шляхтянки в ловах за вигідними партіями, а інші в ловах за вигідними коханцями, словом, увесь світ нашої старої доброї шляхти. Зрозуміло, що мені довелося витримати певну облогу з боку жіночої половини балу, не рахуючи досить відвертих поглядів місцевих бретерів, для яких я відразу став небезпечним конкурентом. Щоправда, через деякий час вдала партія в віст і пляшка непоганого вина певною мірою примирили мене з навколишнім світом.

* * *

10 травня. Був присутній при розмові батька з двома євреями-банкiрами, ті пропонували йому продати за досить непогані гроші ділянку, яку в народі називають "Чернецьким лісом". Батько рішуче відмовився. Я його розумію, бо саме там знаходиться наш родовий цвинтар. Покупці відразу почали вибачатися і швидко від'їхали.

Читав "Ранкову зорю" Якова Бйоме. Знов згадав професора. Чим він зараз займається? Перед самим моїм від'їздом він казав мені, що наблизився до остаточного розуміння того, що він називає світовим "жахом історії". Не знаю, може, старий дійсно має рацію. В його дослідженні я відігравав більш ніж маленьку роль одного з чисельних асистентів. Тоді мені здавалося, що я працюю над відкриттям, яке переверне уявлення людства про свою історію, але тут, де все незмінне протягом століть, — ці ліси, маєтки, селяни, бали і небо, — ідеї професора здаються мені божевіллям.

Згадав! Професор просив мене зібрати для нього якісь старовинні легенди, пов'язані з минулим нашої Волині. Вцілому більшість німців занадто захоплена цим романтичним шуканням народних легенд, хоча професор загадково запевняв, що це для його досліджень. Треба запитати у батька, хто ще тут цікавиться цим мотлохом.

* * *

12 травня. Здається, я зможу виконати завдання професора. Батько, хоч і здивувався моєму проханню, але порадив звернутися до поміщика Петра Порецького. виявляється, той належить до напівзабутого покоління так званих "хлопоманів", які раптом згадали про те, що їх предки розмовляли цією селянською мовою, називалися "козаками" і воювали з Річчю Посполитою. Місцеве польське суспільство, а воно тут все польське, Порецького не сприймає, але батько з ним приятелює. Здається, колись мій прадід разом з його дідом воював у кавалерії Понятовського.

Батько навіть погодився відправитися разом зі мною до дивного сусіда і представити мене.

* * *

14 травня. Учора цілий день провели у Порецького. Багато вражень. Думаю, що для професора тут знайдеться дещо цікаве. Вранці Яким підготував коляску, і ми здійснили приємну подорож по травневому лісу. Маєток Порецького досить впорядкований і справляє добре враження заможного господарства. Сам господар — колоритна постать. Здоровий дідуган з незгасаючою люлькою, сивими вусами, в широкій киреї.

Видно було, що він не звик до гостей-шляхтичів, але прийняв нас досить гідно. Порецький живе в будинку, який нагадує велику селянську хату. В середині це справжній музей. На стінах православні ікони, селянські рушники, старовинна зброя. Незабаром ми сиділи за накритим столом. Страви нам подавала надзвичайно вродлива дівчина, приблизно шістнадцяти років, одягнута в народний одяг. У неї чорне волосся, заплетене по-селянськи в довгі коси, і великі живі карі очі. Старий Порецький з задоволенням повідомив, що це його онучка Наталка. Здається, що я занадто багато на неї дивився.

Чудова домашня горілка сприяла бесіді. Порецький давно збирає матеріали до історії свого роду та навколишніх країв. Він розповів багато цікавого і, думаю, мені варто ще декілька разів навідатися до нього.

Але найбільше вразила мене розповідь про "Чернецький ліс", яку Порецький колись записав в одного старого селянина. Її я спробую відтворити дослівно (наскільки я знаю місцеву селянську говірку), і відправити професору.

15 "Чернецький ліс"
(розповідь записана 14 травня 1914 р.)

"Так от, пращур ваш, як я казав, був людиною достойною та щирою. За часів Хмельниччини Вкраїна добряче звеселилася, і він осторонь не залишився, а разом з великим Богданом багацько вражої крові пролив. В чорну годину під Охматовим підстрелив його лядський жовнір. Гетьман сину його в помин за батькові доблесті пожалував в цих краях маєток. Ось таким робом ваш рід тут і вкоренився. Ну а далі у Гетьманщині чрез старшинські чвари та пиху, підступність лядську і московську, така веремія зачалася, що вже хто й знав — чи він під крулем, чи за царем перебуває, а скільки народу в цій усобиці загинуло, то і не порахувати.

Втім предки ваші в цих лісах зацілили. А ще й до всього прапрадід ваш, Іван Закревський добряче за Паліївщину відзначився, особливо коли у літо Боже 1704 ляхам під Хвастовом козаки відбій славний зробили, хоча і мав шляк тоді від мортірної бомби, що під ним коня в клоччя розірвала.

Але лукавий пильно за нами грішними стежить, і вже син достеменного Івана, відправлений навчатися наукам до колегіуму, перекинувся до Риму. Вернувся в рідний маєток і носом закрутив: і батьків будинок немов на хлопську хату схожий, і батько рідний не тією мовою балакає, і церква не те що унійна, але, навіть, і схизматська. Старий Іван від такого синового покатоличення дуже засмутився і невдовзі помер. А син його, той пекельний Мартин, заходився вже по-своєму маєтком керувати. Батькових козаків визначних, що з родинами при старому полковнику перебували, на панщину потягнув, понавіз єзуїтів та ксьондзів, жидів-орендарів, церкву козацьку православну закрити і наказав костьол будувати. Багато кривди громаді, одне слово, зчинив. З цього лиха хто з козаків у Гетьманщину втік, хто до гайдамаків подався, а решта з поспільства поскубла чуприни, мовляв: скочи, враже, як пан каже, і покріпачилася. Немов і Хмельниччини не було. Тільки оце й випросили у пана Мартина, щоб у церкві хоч по неділях панотець службу правив.

Але пану і це було мало, бо дуже він вже ревним католиком став. Дуже його єзуїти обсіли, і віддав він їм в оренду оту діброву, яка зветься "Чернецьким лісом", — селян погнав їм монастир будувати, та до нього і поприсував. Одне тільки й того, що не змогли єзуїти примусити їм діброву у довічне володіння одписати, бо дуже скарений був пан Мартин. Про нього багато чого люди лихого розказували, та не про це мова. З часом діти його вже вірними католиками стали і інакше себе, ніж поляками, не визнавали. Навряд чи кого Мартин і любив, окрім єзуїтів і свого католицького Бога, та ще своєї доньки Гелени. Чрез неї і сталася така пригода, що й досі страшно згадувати.

Був серед приписних до монастиря селян справний з себе хлопець Карпо на прізвисько Скиба. Як – не відомо, але покохалися вони між собою — Карпо та Гелена. Звісно, що пан Мартин про таке кохання швидко довідався, — вислужитися перед паном завжди охочі знайдуться. Від такої новини наказав нахабного хлопа до себе привести, але запізнився. Молодята вже в церкві у панотця, який колись сам козакував, і не те що пана, а й дідька не боявся, повінчалися і до Гетьманщини попрямували, та далеко не втекли.

Невдовзі панські гайдуки їх наздогнали, похапали та на панські очі доставили. Пан Мартин від такої непоштивости розлютився і наказав Карпа та святого отця собаками, як диких звірів, по лісу травити, а селян гайдуки погнали загінчиками. Хто там що казав, але канчуків побоялися і свого ж панотця та парубка на панські лови заганяти стали. Скільки їх по лісу ганяли, хто відає, та панські собаки бідолах наздогнали і на клоччя подерли. Що ж до Гелени, то її ченці посадили в карету і кудись повезли. Челядь маєткова балакала, що до жіночого монастиря десь у Великопольщу, холопське кохання постом та каяттям вибивати.

Але треба сказати, що у бідолашного Карпа рідний брат був — Петро. Той, про таку біду зачувши, на гайдуків з довбнею кинувся, але з потрощеними ребрами у льосі й опинився. Та недаремно в його жилах козацька кров вирувала. Зламав вночі горлянку гайдуку і втік.

Пройшов рік, другий, пан Мартин дітей своїх до єзуїтського колегіуму відправив. Поспільство, як завелось, на монастир та маєток спина гнуло.

А часи знов неспокійні були. На Лівобережжі Гетьманщина конала, Річ Посполиту ясна шляхта мордувала, на Правобережжі та Волині гайдамацькі ватаги часто-густо вешталися і маєтки та жидівські містечка шарпали. І от пішов по наших краях розголос про несамого гайдамацького отамана Різуну. Гайдамаки, звісна справа, не дуже жалісні були, але той Різун і їх перевершив.

Як Коліївщина зайнялася, то ляхам та орендарям не солодко прийшлося. Пан Мартин від помсти козацької рятуєчись, зі своїм добром за кам'яні мури монастирські заховався, а пахолкам і гайдукам наказав до зброї взятися. Що тоді було! З усього краю вельможне панство та містечкові жиди за монастирські мури разом з родинами потягнулися, тим більше, що саме лютий Різун насувався. Незабаром з'явився і він сам зі своїм товариством на шляху біля села. Громада з хлібом-сіллю вийшла їм навстріч, а дехто вже сокири й коси нагострив маєток та монастир руйнувати та добром панським жититися. Сидить отаман Різун на баскому коні, люльку тягне, за чересом пістоль, при боці шабля в діамантах, — видно, що заможний панок її колись тягав, за ним верхи дві сотні його шибайголів очима блимають. Тут якась жінка як заверещить — Божечку рідний, — це ж Петро Скиба! Тільки тоді отаман люльку витягнув та як гаркне: — А що, гаспидові душі, забули, як брата мого рідного під панські пси заганяли! Свиснув він пекельно — і його хлопці з нагаями, гикаючи на селян насіли. Поки ті, мов зайці, між ними крутилися, отаман Різун, чи то Петро Скиба, свою люльку об стріху вибив. Село, як копиця, спалахнуло, а Різун з ватагою до монастиря мов вітер майнув. Погукали, погукали там мушкети, і раптом такий галас зчинився, як гайдамаки до монастиря вдерлись, що селяни кинули свої хати і заціпеніли. Скільки часу там у монастирі під гайдамацькими ножами конаючи нелюдськи кричали, стільки і простояли посполиті, з жахом тієї стогони та репетування слухаючи.

Село, звісна річ, дотла згоріло. А вночі над монастирем заграва на півнеба знялася. Вже високо сонце стояло, як на шляху з монастиря гайдамаки з'явилися. Селяни край дороги, шапки знявши, стояли, а гайдамаки повз них неспішно проїхали — тільки курява завіялась.

Довго ще ніхто з громади до монастиря відправитися не наважувався, а як війт з писарем там побували перші, то три дні оковиту мовчки пили, а на четвертий день мовили про ставок, небіжчиками запруджений, та згарище з попаленими мерцями.

Отак жажно Петро Скиба за свого брата душу відвів. Ну а як Москва коліїв погромила, прийшла до села чутка, що отамана Різуну разом з Іваном Гонтою отой клятий генерал Кречетніков ляхам видав, і прийняв Павло Скиба у святій Кодні смерть люту, жодним стогоном шляхту та жидів не звеселивши.

Ще через рік повернулася Гелена — як ходила, то очі виплакані не здіймала, одяг чорний жалібний носила, все Богу молилася. Селяни тоді вже кістки людські біля руїн монастирських поховали. Гелена наказала каплицю біля цвинтаря звести й там до смерті своєї молилася та плакала — і за батька, і за Карпа, і за панотця, і за Павла, і за всіх, жажну смерть прийнявших. Далі вже сини пана Мартина з Варшави повернулися і за господарство взялися. А на руїни монастирські, та до тієї страшної діброви, прозваної "Чернецьким лісом", ходити люди боялися через перекази моторошні, але про них інша мова буде".

16 Щоденник (продовження)

20 травня. Переписав легенду про "Чернецький ліс" і відправив у Берлін професору. Відчуваю, як минуле мого роду поступово приваблює мене, історія цього краю іноді здається безкінечною прірвою, яка втягує в себе і примушує підкорятися своїм законам будь-кого, хто має до неї будь-яке відношення.

Здоровий глузд підказує одне: тікай звідси, тікай туди, де цивілізація і культура змогли перетворити минуле на музейний експонат, відірваний від університетів і теорій, повсякденного життя і ландшафту, туди, де за провини предків не розплачуються безкінечні покоління нащадків. І в той же час думка про те, що насправді жодна цивілізація не звільнила людину від влади минулого, робить життя нестерпним.

Вранці я знову верхи мандрував в околицях маєтку. Несподівано зрозумів, що прямую конем до садиби старого Порецького. Зустрів він мене дуже гостинно. Вдалося ближче познайомитися з його онучкою. Наталена виявилася не такою вже й хутірською дикункою. Вона вчиться у київській гімназії (навіть не польській), і має досить гострий розум. Якщо додати, що її зовнішність поєднує в собі свіжість і первісну чарівність місцевої природи, то можна зрозуміти моє захоплення. У нас вже є своя таємниця — збираємося разом побувати на місці колишнього монастиря.

* * *

21 травня. Фінансове становище господарства значно погіршилося. До того ж додалося зникнення нашого економа, який з грошима для виплати боргів земельному банку відправився в місто і не повернувся. Стурбований батько викликав поліцію, але ті відразу заявили, що трапився звичний випадок втечі з довіреними грошима. Економ служив у батька протягом тридцяти років і користувався абсолютною довірою. Важко повірити, що він зробив такий вчинок, хоча пограбування в цих краях не трапляються.

* * *

23 травня. Сьогодні ми з панною Наталеною відправилися до місця, де згідно з легендою знаходилися залишки монастиря. Для селян цей ліс і зараз сповнений жахливих таємниць і населений душами замордованих там людей. Ми зустрілися з чарівною панночкою в умовленому місці. Вона, як завжди, була одягнена в народний одяг, який їй надзвичайно пасує. Їхати треба близько десяти верстов — я сам правив коляскою, день був чудовий, присутність гарної дівчини і наближення до давньої таємниці утворювали досить романтичну атмосферу. Невдовзі ми звернули на шлях, який прямував до нашої мети. Шлях був густо зарослий деревами і ледь проявлявся. Через декілька верст я вирішив прив'язати коня до дерева і ми відправилися пішки. Чим далі дерева ставали густішими, а стежка вужчою. Наталена йшла за мною, але відчувалося, що вона трохи боїться. Нарешті ми вийшли до напівзруйнованих стін. Іноді мені доводилося, асистуючи професору, брати участь в археологічних розкопках старовинних німецьких замків і фортець, і тому я досить швидко зміг визначити, що стіна, простягнута між дерев на декілька сот метрів, була зруйнована часом і корінням. Ми пройшли крізь провалля в стіні, і перед нами відкрилася картина, яка і через сто п'ятдесят років викликала жах. Посередині двору стирчали залишки обгорілих чорних стін господарських будівель, далі похмуро височів остов спаленого храму.

Я не відразу відчув, як Наталена вчепилася обома руками за мій лікоть. Її розширені карі очі з жахом дивилися на ці величні і водночас зловісні руїни. Раптом сирий холод повіяв від зруйнованого храму. Почуття небезпеки пронизало мене наскрізь, я зрозумів, що мені хочеться

ввійти до цих стін. Я подивився на Наталену. Вона тремтіла. Декілька хвилин ми стояли мовчки, не в силах посунутися з місця. Небо швидко сіріло, хоча була досить ранішня година. Пронизливе іржання коня примусило нас здригнутися, і ми кинулися тікати, спотикаючись через розкидане каміння. Зненацька вперлися в стіну, де мав бути вихід. Чорні стіни оточували нас з усіх боків. Нарешті ми знайшли пролам і вихопились у ліс. Все перекрутилося переді мною. Тільки несамовите іржання коня вказувало шлях, куди треба було бігти. Захекані і вкрай втомлені, ми вискочили на галявину, де був прив'язаний кінь з коляскою. Він несамовито рвався, піднімаючись дибки. Я вчепився в повіддя і трохи вгамував його. Через мить ми вже неслися далі від "Чернецького лісу".

Зупинилися ми на березі річки, чвалом вискочивши з лісу. Кінь був білий від піни. Я розпряг його і ледь зміг відтягнути від води. Поступово ми заспокоїлися, і я спробував пояснити Наталені, що, можливо, коня перелякав вовк. Але вона досить впевнено заявила про те, що дід і селяни праві, і що до "Чернецького лісу" соватися порядним християнам не варто.

На відміну від щойно пережитого, тихий плеск річки, тепле сонце і м'який зелений луг, за яким темнів ліс, заспокоювали. Мені стало спокійно і добре. Як ніколи в житті. Можливо, від того, що біля мене була Наталена.

* * *

29 травня. Втрата грошей остаточно підірвала наші фінанси. Батько знов отримав пропозицію продати "Чернецький ліс". Ми порадилися і вирішили погодитися — ці гроші допоможуть нам розв'язати багато проблем і, можливо, поправити становище маєтку.

* * *

5 червня. Здається, я закохався. Думки про панну Наталю постійно переслідують мене і... приміряють з дійсністю. Ми зустрічаємося досить часто, і кожна зустріч стає для мене чимось на зразок кристалево чистої води для вмираючого від спраги. Сьогодні я вперше взяв її руки в свої і зрозумів, що можу віддати життя за цю мить. Сподіваюся, що вона відповідає мені тим же почуттям.

* * *

6 червня. Отримав відповідь від професора Курца. Листи я зберігаю окремо, але цей додам до свого щоденника.

* * *

"Шановний пане Анджею!

Отримав твого листа, за який дуже вдячний, але зараз не можу більш докладно передати свої враження від нього. Додам тільки, що ця легенда, на жаль, підтверджує висновки про предмет мого дослідження. Боюся, що я прийшов до них занадто пізно. В будь-якому разі, світ не прислухається до них. Наш божевільний світ летить у прірву, і хто почує застереження старого професора історії?.. Мені здається, що я зрозумів природу жаху історії, але мені тяжко розрізнити в ньому промисел Бога від підступів сатани.

Мій дорогий друже (дозволь називати тебе так), якщо мої висновки підтвердяться, то ти опинився на межі замкненого кола, в центрі якого світовий жах проявить себе з найбільшою силою. Зараз я завершую своє дослідження. Нещодавно в мене з'явилася підозра, що за мною стежать — я починаю турбуватися за долю свого рукопису. Якщо в тебе буде найближчим

часом така можливість — прошу тебе, приїдь до мене.

Скоро світовий жах вирветься і запанує у світі. Я не знаю такого місця, де можна було б сховатися від нього, але я вірю, що моя праця, яка не встигла його зупинити, допоможе хоча б боротися з ним. Вибач за такий короткий лист, але я відчуваю, що часу залишається дуже мало, — мені треба завершити свою роботу. Сподіваюся на скору зустріч із тобою.

Г.-Г. Курц

Берлін, 28 травня 1914 р."

* * *

P. S. Підозрюю, що незабаром з'являться бажаючі заволодіти вашим "Чернецьким лісом". Навряд чи ви зможете завадити їм, але тримайтеся як можна довше!

* * *

6 червня. Сьогодні батько остаточно завірив у нотаріуса договір про продаж "Чернецького лісу". Тепер він став власністю банку "Грінберг і К0". Батько в розпачі. Намагаюся відкинути погані відчуття подалі. Ввечері осідлав коня і під дрібним дощем помчав до садиби Порецького. Годину стояв під деревами, але зайти так і не наважився. Треба їхати до Німеччини — мені край необхідно порадитися з професором.

* * *

10 червня. Прошло декілька днів, як ми продали "Чернецький ліс", і там почалося якесь незрозуміле будівництво. Зранку і ввечері туди їдуть криті підводи. Селяни кажуть, що шлях перегорожений і між деревами протягнутий колючий дріт. Тільки цвинтар і каплиця, згідно з домовленістю, залишилися відкритими для нас. Серед селян ходять похмурі перекази про пана Мартина, який встав з домовини і знов почав правити "Чернецьким лісом". Заправляє будівництвом якийсь інженер Гопнер. При розмові з батьком він заявив, що на місці монастиря буде побудований палац для нового володаря цього краю. Навіть вночі звідти доносяться вигуки робітників. Таке враження, що якась нестримна сила вдерлася в цей такий спокійний, сонний край і чавить примарний ідилічний світ, готуючи для його мешканців майбутнє, сповнене жаху.

* * *

11 червня. Насмілюся освідчитися в коханні панні Наталені. Щось заважає мені витримувати прийнятий термін від початку знайомства до освідчення. Моє життя несеться вперед. Незабаром відправляюся до Берліну. Що буде далі? Мені вкрай треба порозмовляти з професором.

* * *

15 червня. Берлін. Ввечері прибув до міста. Його не впізнати. Майже на кожній площі натовпи вітають ораторів з патріотичними промовами. Повсюди майорять імператорські прапори. Досить часто зустрічаються військові в парадних мундирах. Вся столиця охоплена нервовим і недобрим збудженням. Зупинився в готелі. Завтра відправляюся до професора.

17 Розповідь професора

16 червня. Професор дуже стурбований. Йому здається, що за ним стежать, і це пов'язане з його дослідженням. Я розповів йому про останні події у нашому маєтку і "Чернецькому лісі". Курц заявив, що це цілком вкладається в його висновки. Нарешті він познайомив мене з головними дослідженнями своєї п'ятдесятирічної праці. Передаю його дивовижну розповідь майже дослівно:

"Коли мені було двадцять років, я був впевнений, що знаю все. Фундаментальний рівень викладання історії, філології і філософії у франкфуртській класичній гімназії, а потім в берлінському університеті, де мені пощастило слухати лекції самого Ріккєрта, створили ілюзію того, що в нашій науці для мене незрозумілого не залишилося. Хроніки династій і держав, дії героїв і політиків були величні, мужні і логічні. Після Віденського конгресу Європа забула, що таке справжнє потрясіння, тим більше, що і Наполеон дотримувався певних правил, які наша цивілізація прийняла для надання відтинку чинності війнам і завоюванням. Моє сторіччя закінчується — воно було пристойним, стабільним, романтичним і самовпевненим. Воно створило ілюзію всемогутності людського розуму і шляхетності людської природи. Боюся, що наступне століття розвіє цю облуду.

Чим більше я уходив в осягнення і відчуття історії, тим більше з розпачем розумів, що я був таким же, як моє сторіччя, — захопленим оптимістичним ідеалістом, який, втім, не бачив нічого, окрім власного самозахоплення. Поступово, з набуттям певної мудрості і знань, минулі сторіччя і епохи спалахнули переді мною таким всесвітнім жахом, що я опинився на межі божевілля. Чому провидіння дало мені змогу відчувати історію, опинитися в ній, жахнутися неї і не збожеволіти? Я почав працювати. Я інтуїтивно йшов по цих темних віках — переді мною проходили релігійні різанини в ім'я вищого блага, знищення народів задля їх добра, катування, страти і страждання. Варварські орди руйнували квітучі цивілізації, палали бібліотеки, і носії знань гинули від рук катів, народи, які вважали себе культурними і просвіченими, розпадалися на непримиренні партії і з насолодою знищували самі себе в братовбивчих війнах. Я обминав дослідження завойовницьких війн — в цілому їх можна було пояснити, — я зупинився на найжахливішому — революціях і внутрішніх громадянських війнах — на природі явища, яке я назвав світовим жахом.

Я поринув у нестерпний біль розпаду народу, родини, людини, звичних правил, законів і табу.

Я розумів, щоб відкрити цю таємницю сатани, необхідно знати все, — я і мої чисельні асистенти збирали й аналізували дані про все, що супроводжувало ці періоди загального розпаду, або світового жаху. Дані про обіг зірок і планет, про зловісні легенди і пророцтва, звичаї і традиції самознищених народів, ересі та вчення, статистичні дані про центри розповсюдження революційного чи фанатичного божевілля, хроніки і народні пісні, геологічні і археологічні знахідки, рукописи, рунічні надписи, стародавні пророцтва і одкровення — всі вони примушували мене довгими десятиріччями шукати в них істини, прозріння чи божевілля. Боюся, що я знайшов там все — істину, прозріння і божевілля. Мої асистенти не витримували. Вони збожеволіли під час експедицій, пиячили, завершували життя самогубством, ставали релігійними фанатиками або просто тікали від роботи, про яку ходили дикі чутки. Я був фанатиком своєї ідеї, я заснував нову релігію наукового дослідження, я став на прохання диявола... а може, з Богом.

Мій метод був простий — я шукав спільні закономірності в міжусібних трагедіях, які розігрувалися у світовій історії протягом тисячоліть, починаючи від заколотів черні в стародавньому Єгипті, через громадянські і релігійні війни в Римі, "темні віки", вогнища інквізиції, Велику європейську різанину від Реформації до Тридцятирічної війни (ці сто років

стали першою загальноєвропейською спробою Апокаліпсису), революцію в Англії, яка так і не змогла позбавитися британської респектабельності, і революцію у Франції, в якій вже ясно проступили обриси Звіра. Я шукав закономірностей, моторошної спільної логіки, — в іменах, подіях, ландшафтах і ідеологіях.

І ось наслідок цієї праці. Наслідок аналізу десятків тисяч даних і майже містичного прозріння," — професор Курц протягнув мені величезний за обсягом рукопис. Його очі палали, як у пророка, і були божевільними водночас. — "Зараз я не можу тобі його дати. Це прирече тебе на загибель, хоча ти і так приречений... Як всі в цьому сторіччі. Але я зрозумів, — ні, не природу жаху, але механізм його дії. Слухай уважно і повір мені... Зло, яке творять люди, не зникає — воно стає енергією, такою, як всі інші види енергії, воно зберігається там, де було створено, і може регенеруватися. Хтось здійснює цю регенерацію: можливо, таємні організації, які поклоняються злу, і про які, попри всю величезну кількість літератури, ми нічого не знаємо, релігійні апокаліптичні секти, і не тільки секти, володарі ворогуючих країн, народи, що вважають себе богообраними... Це не так важливо — вони можуть виступати під різними іменами, — важливо і жахливо те, що вони можуть не просто регенерувати і посилювати зло, вони навчилися модифікувати його в різних видах, досягаючи своєї мети. Вірогідно, що це вміння вдосконалювалося одночасно з розвитком людства і розповсюдженням цивілізації.

Я винайшов приблизний механізм цієї регенерації: на місцях, де коїлося зло, будувалися споруди, і не обов'язково підземні (я умовно назвав їх Храмами Жаху) в яких посилювалося і випромінювалося зло. І тоді починали відбуватися страхиття нашої історії. Вони співпадали з певними закономірностями розташування небесних світил і особливостями розламів земної кори в тих місцях. Мені довелося побувати на руїнах багатьох Храмів Жаху. Я заносив на карту ареал їх місцезнаходжень і бачив, як від сторіччя до сторіччя вони розширювалися, наближаючись до Всесвітнього Апокаліпсису. XX сторіччя стає часом, коли це коло замикається і людство опиниться в епіцентрі спалаху світового жаху. І відлік вже почався".

Я не витримав і закричав:

— Але для чого ви досліджували це!? Щоб на науковому рівні довести непереможність зла!? Посіяти в людських серцях зневіру і безвихідь!?

Професор стомлено підняв на мене очі. Тільки зараз я помітив, наскільки він втомлений і старий.

— Хотів знайти шлях боротьби з Жахом історії.

Я з надією дивився на нього. Після довгої паузи професор Курц тихо сказав:

— Так, я знайшов цей шлях, але я не можу тобі сказати. Ти не готовий скористатися ним...

* * *

17 червня. Я вертаюся додому. Колосальне розчарування і спустошення пригнічують мене. На вокзал, за десять хвилин до від'їзду потягу, прийшов професор. Мені до сліз боляче за нього. Він залишається один на один зі світовим злом. Ми стримано попрощалися. Нам обом незручно. Я покидаю Берлін. Боюся, що назавжди.

18 Щоденник (Закінчення)

20 червня. Я знов у маєтку. Батько важко хворий. Серце. Мені довелося взяти на себе господарські справи. Селяни, попри всю свою традиційну прив'язаність до місця, цілими

родинами кидають село. Про "Чернецький ліс" ходять зловісні чутки. Вони бояться того, що там відбувається. Я думаю про розповідь професора. Що це — божевілля чи пророцтво?

Хочу швидше владнати домашні справи і відправитися до Наталени.

* * *

21 червня. Я пишу щоденник і в цей час починаю, немов з боку, дивитися на те, що відбувається зі мною. Я поступово опиняюся в жахливому сні, з якого не можу ніяк вибратися. Навколо звужується коло жаху, яке незабаром поглине мене. Вранці я осідлав коня і зібрався до садиби Порецького, але до нас завітали несподівані гості — інженер Гопнер і сивий банкір, один з управителів банку. У нас відбулася дивна розмова, зміст якої спробую передати.

Після нічого не значущих фраз про погоду і здоров'я батька вони перейшли до діла:

Гопнер: "Шановний пан Анджей, ми чули, що ви нещодавно побували у видатного професора Керца. Запевняю, що нас надзвичайно цікавлять його дослідження. Ми знаємо, що ви належите до його найкращих учнів, і з вдячністю б послушали про його останні відкриття".

Банкір: "Зрозуміло, що ми можемо гідно оплатити вашу лекцію".

Я: "Мені приємно чути, що у нас цікавляться подібними дослідженнями, але моя розмова з професором носила приватний характер, і він не уповноважував мене передавати її іншим".

Банкір: "Ви, як бачимо, пряма людина, — будемо відверті. Нас цікавить рукопис професора і зміст вашої бесіди. Ви передасте її нам і отримаєте суму грошей, яку забажаєте. Її вам вистачить, щоб покинути ці місця і досить заможно жити в будь якій країні світу".

Я: "Вважаю, панове, що нам треба припинити цю безцільну розмову".

Гопнер: "Ви не розумієте наші можливості. Здається, зараз ви збиралися до прекрасної панни Наталени Порецької? Не будемо вас затримувати. Ви зможете знайти нас в місті в управлінні банку".

Нахабство цього інженера вивело мене з рівноваги, і я досить різким тоном наказав їм забиратися геть.

Невдовзі я під'їхав до садиби Порецьких. Першим я побачив старого. Він був помітно стурбованим. Судячи з його розповіді, вже декілька днів навколо садиби хтось бродить. Коли на ніч спустили собак, вранці дві з них були розірвані навпіл, а інші, як тільки наступала темрява, боялися висунутися за ворота. Порецький підвів мене до воріт. На них чітко проступають глибокі подряпини — немов чиясь диявольська рука проставила свій знак. З будинку вискочила Наталена і кинулася, не ховаючи свої почуття, до мене. Порецький гримнув для порядку на неї. Наше кохання для нього — таємниця Полішинеля. Старий — людина щира і сприймає мене як свою рідню, тому і радиться зі мною досить відверто. Ми вирішили, що Наталену треба відправити до Києва. Вона рішуче заперечила. Я раптом згадав слова Гопнера і погрозу, яка була в них. Я взяв маленькі долоні Наталени в свої руки, і гострий страх за неї різонув мене — в цьому світі тільки я зможу захистити її. Чи зможу? Два козаки Маткевича з рушницями охороняють садибу. Наталені заборонено виходити з двору. За декілька днів ми відвеземо її на станцію і відправимо до Києва.

* * *

22 червня. Вмер батько. Я залишився один. Я і Наталена.

* * *

23 червня. Сьогодні ховали батька. Сумна процесія під дрібним дощем відправилася на цвинтар. Приїхали сусідні поміщики. Порецький взяв на себе всі турботи по влаштуванню поховання і запросив католицького священика. Ми поховали батька біля могили матері. Наталена плакала. Дощ стукав по чорних парасольках. Ксьондз читав відхідну молитву, і чіткі латинські слова падали, як грудки землі, у могилу... Мені дуже тяжко. Тільки зараз я зрозумів, наскільки любив свого батька.

* * *

26 червня. Пишу вночі. Ранком прискакав верхи Порецький і крикнув, що Наталена зникла. Ми мчались до його садиби, не розбираючи дороги, навпростець. Тільки біля воріт, зіскочивши з коня, старий сказав, що вночі було тихо, але вранці Наталена не вийшла зі своєї кімнати. Двері опинилися зачиненими зсередини. Маткевич гукав, але Наталена не відзивалася, і стурбований батько наказав вибити двері. Кімната була порожня.

Я вскочив до кімнати Наталени. Ліжко було зім'яте, подушка лежала на підлозі. Вікно широко розчинене. Ніхто в будинку не чув уночі жодного крику чи шуму боротьби. Козак уважно роздивився траву під вікном і сказав, що сліди залишили принаймні двоє, які виносили дівчину. Далі сліди губилися. Білий як смерть Порецький безпорадно оглядався посередині кімнати. Раптом він кинувся в кут і підняв з підлоги зім'ятий рушник. Рушник вони вважали своїм родинним оберегом, і він завжди висів над ліжком Наталени. День ми провели в пошуках дівчини, але жодних слідів не знайшли.

І тільки я знаю, де мені шукати мою панну.

* * *

27 червня. Був в управлінні банку і розмовляв з управителем. Надзвичайно ввічливо той запропонував мені зустрітися з інженером. Через годину я розмовляв з Гопнером. Він заявив, що допоможе розшукати Наталену, якщо я доставлю їм рукопис професора. Викрадення Наталени — справа їх рук. У мене вибір — зрадити свою наречену або свого вчителя... Дописую ввечері. Вдень мені в очі впав том Гейне, який професор дав на вокзалі при прощанні. Я розкрив том і почав машинально гортати сторінки. Раптом між рядками побачив записи, зроблені дрібним почерком професора. Переписувати їх немає часу... Я зрозумів! Вони все одно не віддадуть мені Наталену. Вона потрібна їм... Я був у Порецького. Зараз ми відправляємося до руїн монастиря. Старий чекає мене зі своїми козаками. Ми озброєні мисливськими рушницями і ножами. І допоможе нам Бог!

* * *

...Я ще живий. Ми врятували її. Порецький і його козаки загинули. Жах іде за мною. Ми всі приречені. Тільки одне прошу, Боже, — щоденник повинен попасти в праведні руки.

* * *

...Замок Темпельгоф. Встигніть до 1 вересня 1926 року. Знайдіть Наталену — вона вам допоможе, але бійтеся її. Зупиніть "Велике жертвоприношення"! Встигніть!

* * *

...Часу залишається дуже мало. Вони скоро прийдуть. Я знайду можливість заховати щоденник і дати знак тому, хто буде його шукати. Зупини їх, Господи. Амінь.

ЧАСТИНА II

Київ, 1918-1919

Найбільше Наталку вражала здатність німецьких вартових вперто ходити під дощем, не намагаючись заховатися під найближчим деревом чи дахом. Наталка могла годинами дивитися, як краплі дощу розбиваються об чорні шоломи, струменять з набряклих і блискучих каучукових плащів. Мов заведені, солдати ходили біля воріт будинку, і їх незмінно рівномірна хода заспокоювала, додавала віри в те, що в цьому світі залишилися хоч якісь надійні речі. Наталка добре знала, що це самоомана, тим більше, що і сама поява вартових біля їх будинку була викликана чергою замахів на офіцерів німецьких військ, які допомагали Гетьману утримувати владу над Україною, а водночас і приглядали за цією владою.

Держава нагадувала заколочену діжку, яку зсередини розпирала нестримна сила. Наталка відчувала, що невдовзі ця діжка розлетиться на дрібні шматки і вже ніхто не зможе зупинити те, що вирветься назовні... Але вартові ходили, відраховуючи залишок часу до цього вибуху, і Наталка загіпнотизовано дивилася на них з вікна затишної квартири, господарі якої так і не повернулися до Києва після січня 1918 року.

Місто жило чутками і страхом. Залякані міщани розповідали про нескінченні повстання селян, про червоних агентів, таємничі організації терористів, близький голод і величезні зграї вовків, які невдовзі вийдуть з темних приміських лісів і знищать все живе.

Наталка рідко виходила в місто і майже не розмовляла з ординарцем Вальтера, товстим і доброзичливим Гансом. Наталка знала: те, що незабаром відбудеться, набагато перевершить всі зловісні чутки. Вдень вона завжди була спокійна, і тільки вночі її сон пронизували кошмари. Втім, вдень Наталка була впевнена, що живе у безтурботному сні, і тільки нічне марення невблаганно заводило її до жаху, який був занадто реальним. Як завжди, її рятував Вальтер. Коли вона уві сні починала кричати, він м'яко і сильно обіймав її плечі і тихо говорив про те, що в цьому світі все добре і спокійно. Наталка вірила і знов засинала. Жах боявся спокою Вальтера і залишав Наталку на деякий час. Вона не замислювалася — любить Вальтера чи ні. Їй було достатньо того, що він рятує.

Вальтер був фронтовий офіцер. Після Вердену перебування в Україні здавалося йому верхом щасливого життя. Йому поталанило, і він не брав участь в придушенні селянських повстань. Полк перебував у Києві і знаходився в охороні Гетьмана. Рота, якою керував Вальтер, складалася з досвідчених ветеранів. Солдати поважали свого командира, і розкладання армії майже не торкнулося їх роти.

Сонячні дні ставали все коротшими. Вітер і дощі швидко обнесли дерева. Наталка боялася, що колись день закінчиться, і жах стане для неї безкінечним. Вальтер теж ставав все більше похмури. Німеччина готувалася капітулювати. Влада Гетьмана поступово втрачала і Україну, і німецькі багнети. Було зрозуміло, що незабаром німецька та австрійська армії почнуть повертатися додому. Вальтер боявся повернення. Він не знав, що буде робити на Батьківщині, яка за чотири роки стала зовсім іншою. Вальтер теж став іншим. Він розумів, що потрібен у цьому світі тільки цій дивній українській дівчині.

Вона мало розповідала йому про своє минуле. Знайшов Вальтер її наприкінці березня. Тоді його

полк щойно ввійшов до Києва, і Вальтер зі своїм відділом обходив околиці міста. В одному з напівзруйнованих будинків вони знайшли молоду дівчину. Та була на межі повного виснаження. Вальтер наказав солдатам відправити її до шпиталю. Несподівано через день він згадав про неї і вирішив відвідати. Близько години Вальтер сидів край ліжка і дивився на непритомну дівчину, потім пішов, залишивши квіти і шоколад. Відвідини шпиталю стали для нього чимось на зразок обов'язкового ритуалу. Дівчина вміла зачаровано слухати розповіді Вальтера про далеке, чемне і старовинне місто, про зникле в безвість мирне життя. Він не розпитував її про минуле. Тільки один раз вона, тримаючи його за руку, почала розповідати. Її розповідь нагадувала марення. В цій розповіді був загублений в лісах маєток, радісні люди, сонце і раптовий зойк, який перекреслював усе. Вона пам'ятала тільки чорне провалля, за яким починався паралізуючий жах. Намагалася забути його, але жах не забував її. Вона не знала, як опинилася знову в Києві після чорного провалля безпам'яті. Почалася Війна, і чотири роки дівчина працювала у військовому шпиталі. Спочатку там лежали солдати й офіцери російської армії, а потім гайдамаки Центральної Ради. В січні 1918 року, коли поранених гайдамаків у шпиталі перекололи багнетами червоні солдати Муравйова, вона змогла врятуватися і переховувалася в зруйнованому будинку, де її і знайшов Вальтер.

Дівчина поступово одужувала. Вальтер все більше відчував, що не зможе без неї. Через декілька днів вагань запропонував їй переїхати до нього. Ганс старанно переобладнав одну з кімнат, надавши їй, як він вважав, жіночий вигляд. У першу ж ніч Вальтера розбудив крик відчаю і страху. Він схопився і кинувся в кімнату — дівчина сиділа біля стіни і тремтіла. В темряві блищали її очі, сповнені судомного відчаю. Вальтер взяв її на руки, обережно поклав на ліжку і ліг поруч. Поступово вона заспокоїлася і, намертво вчепившись в його руку, заснула. Так вони стали спати разом.

У жовтні через Київ потяглися, вертаючись додому, безкінечні колони німецьких і австрійських військ. Наталка знала, що прокляття знов наздоганяє її. Тепер вартові не ходили під дощем і, стоячи під розлогим каштаном на дворі, тихо перемовлялися. Іноді вони дивилися в бік її вікна, їх погляди ставали холодними і похмурими. Невдовзі вартові взагалі перестали приходити. В місті утворилася німецька "Велика солдатська Рада", яка поступово перебирала владу над військами до себе.

В листопаді Україна вибухнула. Наталка знала, що добрий сон закінчився. По ночах у місті часто спалахувала стрілянина. Вальтер по декілька днів не повертався додому. Місто жило в страху і відчаї. Розповідали про стотисячну армію Директорії, яка швидко просувається до Києва. Наприкінці листопаду на місто впали снігові заметілі. Крізь завірюхи наближався глухий розкат гарматних залпів.

* * *

В ту грудневу ніч по всьому місті чулася стрілянина. Вальтера знов не було. Наталка поставила на підлогу свічку і забилася в крісло, відчуваючи, як з глибини тіла підіймається нестримний дріж. Вона нарешті зрозуміла чого боялася насправді — того, що через ці двері до неї ввірветься найстрашніше, і тоді порятунку вже не буде.

За вікном затріскотіли постріли. Якись люди з лютими криками бігли, стріляючи, один за одним. Наталка затиснула вуха долонями і заплющила очі. Двері розчинилися — на порозі стояв Вальтер, за ним ординарець із гвинтівкою. Вальтер наказав швидко збиратися. Речей у Наталки було дуже мало, і незабаром вони рушили до центру міста. Наталка майже бігла, тримаючи невеликий пакунок. Вона відчувала тільки сильну руку Вальтера і бачила попереду широкі солдатські спini. Холодне повітря забивало дихання. Постріли час від часу спалахували з різних боків, і тоді Вальтер сильніше стискав її плече.

Раптом загін зупинився. Тепер її за руку чемно підхопив Ганс, а Вальтер кудись зник. Наталка зрозуміла, що вони знаходяться біля гетьманського палацу. В голові пронеслися уривки яскравих спогадів про травень, парад на майдані перед палацом гетьманських і німецьких військ, урочистий натовп міщан і гучну музику. Тепер палац при світлі кількох ліхтарів і зблисків штиків самотньо і приречено височив на тлі чорного неба. Солдати швидко почали шикуватися у дві шерехи. Наталка вчепилась руками в плече Ганса, намагаючись побачити Вальтера. Між сталевими шоломами солдатів і рядами широких штиків крізь снігову завірюху вона побачила, як з палацу почали швидко виходити сердюки в смушкових бекешах і папахах. Зовсім зблизька гримнув вибух. Солдатська шереха хитнулася, і Наталка перестала бачити палац. Вона спробувала піднятися ще вище і побачила, як з палацу вийшов високий чоловік в довгополій кавалерійській шинелі. Сердюки і німці виструнчилися. Чоловік, не озираючись, йшов чітким кроком кадрового офіцера. Перед очима Наталки на мить майнуло обличчя з суворими і гострими рисами. Запанувала тиша. Сердюки і солдати мовчки дивилися, як чоловік сідає в чорний військовий автомобіль. Наталка почула гарчання мотору. Раптом все розпалося. Солдатські шерехи розсипалися. Почулися українські і німецькі команди. Майже в декількох десятках метрів густо затріщали постріли. Натовп оточив Наталку і закрутив у вирі, з якого її висмикнула рука Вальтера.

Рота Вальтера отримала наказ іти маршем на залізницю охороняти відправку потягу з останнім персонажем української легенди, а потім чекати на віддаленій станції відправку на Батьківщину.

Все, що відбувалося далі, нагадувало Наталці безкінечну й одноманітну стрічку. Ця стрічка складалася з похмурої колони сталевих шоломів, білого пару видихів з ротів сотень втомлених людей і рівного коливання широких, покритих білим кришталем багнетів. Наталка йшла разом з усіма, пакунок з її і вальтеровими речами тягнув вірний Ганс. Колона промаршувала решту ночі і день, зупиняючись на короткі відпочинки. Позаду солдати чули звуки бою — армія Директорії поступово оволодівала столицею. Через кілька верст Наталка остаточно зрозуміла, що не може зробити ані кроку. Тим не менше, не збиваючись з темпу, вона подолала весь тяжкий перехід до приміської станції. Солдати йшли розміреною ходюю, їх обличчя були суворі і мовчазні. Здалеку довга сіра стрічка ротної колони, на всі боки від якої відлітали білі клуби пару, нагадувала казкового дракона. Час від часу колона зустрічалася з різними військовими загонами. Вранці повз неї пробігли, відстрілюючись, люди в кашкетах з триколюровими кокардами. За ними пронісся кінний загін з двоколюровим прапором. На кошлатих папахах кіннотників тріпотіли чорні шлики. І втікачі, і кіннота проскочили, оминаючи колону, а рота, не зупиняючись, маршувала далі. Іноді Наталці здавалося, що рота так і буде перти по безкінечних київських провулках, перетворившись у примару, і ще років через п'ятдесят кияни зустрічатимуть її темними ночами на околицях свого міста.

Під вечір рота добралася до станції і почала влаштовуватися на ночівлю. Вальтеру приготували кімнату в будинку станційного наглядача, який щез, як тільки побачив білі багнети на обрії. Солдати розташувалися у великому залі очікування. Потяг мав прибути вранці. Вальтер доручив Гансу влаштувати Наталку і наказав виставити караули. За годину він, його замісник лейтенант Гофман і Наталка сиділи в натопленій Гансом кімнаті. Гофман відкоркував останню пляшку з київською горілкою. Горілка обпікала горлянку, зігрівала тіло, ставало легко і просто, здавалося, що незабаром ця дивна і страшна країна зникне, залишиться сама зі своїми бідами, безглуздими братовбивчими війнами, а вони від'їдуть до рідного Фатерлянду, щоб забути жахи окопів, війни і холоду.

Коли пляшка спорожніла і Гофман, за своєю звичкою, проспівав пісню про сумний замок над берегом баварського озера, Вальтер відправився перевірити вартових. Він знав своїх солдат, — чотири роки він ходив в атаки попереду своєї роти і сидів з ними в окопах під обстрілом важкої

артилерії. Він знав усе про їх батьків, дружин і наречених. Вальтер боявся, що незабаром вони розпорошаться по своїй країні і він буде почувати себе людиною, залишеною без більшої частини власної душі.

Сніг хрустів під чобітьми, над головою чорніло небо. Вальтер підійшов до станційної зали. Солдати сиділи і стояли, утворюючи півколо. В центрі сидів молодий чорнявий чоловік у цивільному і щось запально промовляв, енергійно жестикулюючи руками. Вальтер, не помічений солдатами, тихо наблизився до натовпу. Тепер він чув слова невідомого чоловіка. Ці слова були прості і переконливі. І навкруги від них все ставало простим і зрозумілим. Солдати знов відчували, що вони прості робітники і селяни, обдурені капіталістично-монархічною брехнею, вони вже не були німцями, баварцями, саксонцями, гесенцями, вони згадали про свою належність до всесвітньої нації пролетарів і про свій обов'язок перед нею, про майбутню світлу владу робітників, яка зараз закладається тут, але скоро пошириться і на батьківщину Великого Пролетарського Мудреця. Солдати похмуро кивали, слухаючи переконання, що саме їм належить розправитися з буржуазно-дворянськими офіцерами у своїх лавах і нести полум'я Революції додому.

Чоловік у цивільному не встиг докінчити промову, — короткий наказ Вальтера примусив кількох солдат і фельдфебеля неохоче підвестися і потягнути його до одного з порожніх помешкань вокзалу. Там агітатора зачинили, а фельдфебель залишився на варті. Переконавшись, що його наказ виконаний, Вальтер вийшов із зали. За спиною панувала напружена мовчанка...

* * *

Наталка роздяглася і лягла в ліжко. Втомлене тіло поволі розслаблялося. Ноги після довгого переходу нестерпно боліли. Кімната поступово розпливалася, і Наталка поринула в сон. Їй снився весняний ліс, Анджей і рідний дідусь. І хоча вона знала, що жах ховається десь поряд і готовий вистрибнути, але в цьому сні було дуже багато спокою, набагато більше, ніж за останні роки.

Вальтер зайшов до кімнати — м'яке місячне світло з вікна заливало її сріблом. Дівчина спала. Вальтер тихо зняв шинель і китель, поклав ремінь з "парабелумом" на стіл, стягнув чоботи. Його перебування в Україні закінчувалося. Він хотів зрозуміти, що відбувалося тут за останній рік. Старий добропорядний світ розлітався на очах. Замість нього видиралося щось страшне і незбагненне у своїй диявольській логіці. Він згадав агітатора. Як сталося, що його солдати майже відразу потрапили під вплив примітивних і безглузвих слів цього миршавого чоловічка з гарячкуватими і суєтними рухами?

Вальтер відкинув ці думки. Нарешті він відчув, що може трохи відпочити. Офіцер сів на край ліжка. Дівчина поряд рівно і спокійно дихала. Густі пасма чорного волосся темніли на подушці. Вальтер обережно провів долонею по рожевій щоці. Пальцями відчув теплий подих. Його захопила гаряча хвиля ніжності. Він нахилився і поцілував її в розкішне волосся. Дівчина потягнулася і, не розкриваючи очей, лягла навznak. Вальтер нахилився над нею і, відхиливши ковдру, м'яко торкнувся тендітної шиї, відчувши пульсуючу жилку, провів рукою по оголених ключицях.

Вальтер заплющив очі і несподівано для самого себе провалився в глибокий сон. Зі сну його висмикнув галас і сухий тріск пострілів. Гостре відчуття наростаючої небезпеки примусило Вальтера немов у лихоманці натягнути чоботи і схопити ремінь з пістолетом. Двері різко відчинилися — і Ганс влетів до кімнати, захиляючись від крику, що солдати підняли заколот, фельдфебель забитий і юрба йде сюди.

Накинувши кітель на плечі, Вальтер кинувся до дверей. Двері майже зіскочили з петель від удару — в проїомі обличчям вперед з'явився Гофман. Голова його звісилася на бік, і з обох кутів роту спадали тонкі цівки ще теплої крові, — два гостряки багнетів стирчали з грудей, просякнених кров'ю. Підкинуте багнетами, тіло Гофмана впало біля ніг Вальтера. Той відскочив назад і озирнувся, — дівчина сиділа, втиснувшись у стіну, в її очах застиг переляк. В кімнату ввірвалися солдати. Від них віяло холодом і смертю. Вальтер смикнув за кобуру "парабелума", але удар прикладом в груди кинув його на підлогу. Захлинаючись і хропучи, Вальтер підняв очі — над ним стояв агітатор. Носок важкого чобота вдарив офіцера прямо в обличчя. Крізь різкий біль Вальтер почув розпачливий зойк і зрозумів, що кричала дівчина.

Наталка усвідомила, що жаху вдалося знову увірватися в її життя. Вона бачила, як Вальтер впав біля мертвого Гофмана і як солдати почали бити його і Ганса з несподіваною люттю. Наталка інстинктивно кинулася до Вальтера, намагаючись врятувати, закрити своїм тілом. Її схопили за плечі і кинули знов на ліжку. Перед нею виникло обличчя. Жах отримав своє конкретне втілення. Пронизливий погляд великих чорних очей, тяжке смердюче дихання, краплі поту раптом нагадали забуту моторошну подію, яка колись зламала життя їй та її близьким. Наталка несамовито закричала — і жорсткий ляпас обпик її лице. Агітатор глянув на солдат і закричав про шльондр, які розважають офіцерів, поки солдати гниють в окопах. Агітатор ще раз вдарив дівчину і роздер сорочку на її грудях. Тепер прийшов час розрахуватися за все. Солдати схвально заревли. Нехай і цей офіцер, якому вони так вірили, а він тільки робив їх слухняними пішаками в імперіалістичних іграх, подивиться, як відновлюється справедливість.

Наталка, немов божевільна, забилася, відчуваючи, як звуки і фарби навколо закручуються в дикому вихорі. Нарешті все вибухнуло в її мозку. Світ разом з нею провалився в безодню.

Напівмертвого Вальтера солдати підвели з підлоги. Він хрипів розбитим ротом, захлинаючись від гострого болю в грудях. Хтось тримав його за плечі і горло. Агітатор щось горлав Вальтеру прямо в обличчя. Кров заливала очі, і крізь червоний туман він побачив найжахливіше. Його дівчина в розідраній сорочці билася в руках трьох солдат, які ледь могли втримати її. До неї наближався високий капрал з обпеченим обличчям. Обличчя капралу обпало під час газової атаки в 1916 році у Бельгії. Він скинув шинелю і, переможно озирнувшись на Вальтера, пішов до дівчини. Вальтер рвонувся з останніх сил, гостре лезо багнета вперлося йому в горлянку. Він заскрипів зубами, стираючи їх на порох, і заплющив очі.

Дівчина захрипіла, з її рота вирвався крик, голова відкинулася, а тіло розслаблено застигло. Хтось радісно вигукнув, що капралу нарешті вдалося хоч когось перелякати своїм обличчям. Капрал нахилився над дівчиною. Дике бажання цього безпомічного тіла охопило його. Капралу захотілося вчепитися в нього, гризти шкіру, високі груди і витончене обличчя. Він схопив дівчину за плечі і щосили смикнув до себе. Несподівано голова її піднялася. Пусті нелюдські очі з яскраво-червоними зіницями ковзнули по кімнаті, знайшли капрала і втупилися в його обличчя. Погляд, безкінечний і порожній, паралізував, і в цій порожнечі капрал побачив власну смерть.

Солдати застигли. Капрал відпустив дівчину і схопився за голову. Він тихо завив. Завивання ставало все більш гучним, поки не перетворилося в оскаженіле ревіння. Капрал рвучко підвівся і, зігнувшись, впав на підлогу. Рухи його були ламаними і неприродними. Між пальцями, які капрал не відривав від скронь, текли цівки крові. Тіло забилося в конвульсіях, ноги в тяжких чоботах загупали по підлозі. В черепі капрала щось тріснуло, і він застиг, його мертві зіниці вперлися в пополотнілих солдат.

Дівчина повільно піднялася. Довгі пасма чорного волосся вилися зміями навколо білого

обличчя, кутки неприродно червоного рота кривилися в моторошній посмішці. Погляд широко розкритих очей пропікав солдат. Крізь роздрту до пояса білу сорочку проглядало неприродно прекрасне тіло. Від неї віяло холодом і потойбіччям.

Усі заціпеніли. Хтось, не витримавши, схопив гвинтівку і пересмикнув затвор. Дівчина різко кинула на нього свій погляд. Солдат пронизливо закричав і вистрілив у голову сусідові. Навкруги розлетілися червоні і чорні бризки. Почувся пронизливий і моторошний сміх. Декілька солдат затулили вуха, інші, божеволіючи, схопилися за зброю.

Першим із кімнати кинувся агітатор. Солдати натовпом посунули за ним. Дзенькнула шибка. У дверях виник затвор. Хтось зачепив газову лампу, яка висіла у вузькому коридорі, і відразу спалахнуло вогнище, — їдкий дим миттєво перетворив будинок на пастку. Затріскотіли постріли. На тих, хто стояв перед будинком, з дверей вилітали оскаженілі солдати, стріляючи і брязкаючи багнетами. Миттєво зав'язався жорстокий рукопашний бій. Люди несамовито билися на снігу, вмирили на багнетах, розстрілювали один одного впритул.

Агітатор декілька хвилин постояв на колії, дивлячись здалеку на побоїще, потім, поступово прискорюючи ходу, пішов у бік міста, чорні будинки якого час від часу спалахували вогнями пострілів. Більше він не озирався.

* * *

Вранці на станцію прибув потяг. Пускаючи в різні боки білі струмені пару, він уповільнював свій хід. Капітан 3-го єгерського полку, попеліючи обличчям, оглядав панораму, яка відкривалася перед ним. Вся станція була всіяна трупами німецьких солдат. На білому снігу темніли широкі криваві плями. Перекошені обличчя мертвих солдат повільно засипав сніг, який неприродно тихо і мирно падав з чистого неба. Важко дихаючи, капітан зіскочив з підніжки вагону і, стискуючи пістолет, пішов між убитими. З вагонів ошелешено дивилися сотні солдат — все свідчило про те, що рота загинула в якомусь безжальному братовбивчому бою. Капітан, обережно переступаючи через трупи в сірих шинелях, зайшов до напівтемної станційної зали, заваленої солдатськими ранцями і казанками. Посередині залу сидів високий чоловік в офіцерському кітелі. Його почорніле обличчя і одяг були залиті кров'ю. Поруч, на лаві, лежала закутана в шинель дівчина. Її голову чоловік обережно тримав у себе на колінах, поклавши зверху обгорілі руки. Капітан підійшов ближче і торкнув чоловіка за плече. Той повільно підняв голову і подивився на капітана порожнім поглядом синіх очей. Дівчина спокійно дихала. Здавалося, що їй сниться добрий сон.

Замок Темпельгоф. Німеччина 1926 р.

1.

Паровий потяг "Прага — Берлін" прибув до невеликого баварського містечка під вечір. З останнього вагону вийшло троє пасажирів. Своїм одягом вони нагадували відносно заможних представників середнього класу, — державних чиновників, правників, можливо, вдалих комерсантів. Але привокзальний поліцейський відразу зрозумів по виправці цих людей, що перш ніж зробити цивільну кар'єру, їм довелося багато потоптатися військовими шляхами. Поліцейський, колишній вояк армії Вільгельма, проявив ветеранську солідарність і запропонував новоприбулим свої послуги для ознайомлення з рідним містом. Прибульці пояснили, що вони представники богемського товариства шанувальників німецької старовини і збираються вирушити до замку Темпельгоф, щоб ознайомитися з його історією і насолодитися справжніми баварськими ландшафтами. Поліцейський, як справжній баварець і член місцевого осередку "Сталевого шолому", не зміг не розчулитися від того, що і в ці тяжкі часи загинув

Німеччини є справжні патріоти, які не купилися на різні єврейські витівки, а цінують справжню історію і справжні краєвиди. Тим більше, що до замку туристи не приїздили з 1914 року. Новоприбулих негайно провели до готелю (господар його був двоюрідним братом поліцейського) і дали всю необхідну інформацію щодо замку і можливості дістатися до нього. Відмовившись від запропонованого новими знайомими кухля пива, поліцейський з почуттям виконаного обов'язку перед Батьківщиною, залишив гостей міста.

За годину новоприбулі, повечерявши і відпочивши, зібралися в порожній вітальні. Переконавшись, що ніхто не може їх почути, почали нараду. Втім, навіть якби хтось з мешканців цього міста і почув розмову, то навряд чи зміг її зрозуміти, навіть голова місцевого "Сталевого шолому", який вивчив у незабутньому 1918 році декілька слів українською мовою, серед яких пам'ятав чомусь тільки одне — "свиня".

Першим почав високий сивий чоловік:

— Сподіваюсь, панове, що ми встигаємо. Бойчук і панотець незабаром повинні вже знайти Наталену Порецьку. Щоправда, якщо вона там.

— Добре, що хоч замок на місці, — додав молодий, а кремезний чорновусий здоровань зауважив: — Якщо поліцейський не збрехав.

— Що ми знаємо про цей замок? — не звернув уваги на ці слова старший. — Пане Балковий, ви встигли?

Молодий відразу перетворився на старанного студента, що звітується перед шановною професурою. Він поліз у саквояж, який передбачливо захопив із собою до вітальні, і витягнув величезний том.

— Пане полковнику, цей довідник є вічним докором моєму сумлінню. Його я нахабно поцупив у подебрадській громадській бібліотеці. І хоча перший і останній раз його замовляли в 1913 році, від цього мені не легшає.

— Нічого, отець Василь з тебе гріхи зніме, — поблажливо пообіцяв здоровань.

— Ближче до справи, грішнику, — знову скомандував полковник, і Андрій почав:

— ...Так ось, — це академічний довідник стародавніх місць Німеччини. Замок Темпельгоф посідає тут належне місце. Побудований він був приблизно в IX сторіччі на місці стародавньої алеманської фортеці. Пізніше його викупили рицарі тевтонського ордену, і з тих часів він перетворився на центр їх окультних досліджень. Принаймні, мешканці навколишніх сіл оточили його величезною кількістю легенд, не завжди веселих і сентиментальних. Після занепаду Ордену він зберігався у володінні одного з нащадків орденського магістра. Замок довгий час був об'єктом наполегливого паломництва всіляких народовських товариств — як їх? — "фелькіше". Напевно їх приваблювали припущення, що замок був побудований на місці язичницького святилища стародавніх германців. Не знаю, що ми можемо там знайти?

Всі помовчали. Першим почав полковник:

— Поліцейський сказав, що з початку війни до замку ніхто не приїздив. Ми будемо першими. Не знаю, чого ми шукаємо. Але вважаю, що...

— ...воно саме знайде нас, — додав чорновусий.

Полковник не відповів.

Андрій Балковий старанно заховав книгу, що свідчило про його сподівання повернути її цілою та неушкодженою до потерпілої подебрадської бібліотеки.

Здоровань подивився на нього і заявив:

— Добре, але ми так і не вирішили, що робити зі зброєю.

Полковник помовчав, розмірковуючи, і зауважив:

— Пане Кожух, думаю, що ви все одно прихопили з собою дещо зі своїх таємних припасів. А що стосується нас з Андрієм, то завтра по дорозі щось придумаємо.

Кожух трохи зняковів і запропонував відіспатися перед вранішньою дорогою. Полковник і Андрій не стали заперечувати і пішли до своїх кімнат.

2.

Вранці, заплативши господарю готелю, трійця вирушила в дорогу. Містечко було тихе і затишне. Мандрівникам воно нагадувало Подебради. Виняток складали чисельні плакати на деревах та парканах, на кшталт "Хай живе світова революція!", "Рот фронт переможе!", або "Геть комінтернівських покидьків!", чи "Німці, вступаєте до "Сталевого шолому!"

Незважаючи на досить ранній час, посередині центральної вулиці проходила довга черга до біржі праці. Коли-не-коли серед безробітних, можливо, прихильників протилежних ідеологій, спалахували гарячі суперечки, так що Кожух зауважив:

— Добре, що вони поки сонні, — як сонечко пригріє, то обов'язково поб'ються.

По дорозі побачили мисливську крамницю. Кожух залишився курити на вулиці, а Андрій і полковник зайшли всередину. Балковий оглянув довгі полиці зі зброєю, його погляд прикипів до воронених стволів змащених олією рушниць. П'ять років він не торкався знярядь убивства. Андрій машинально подумав: "Скільки ж обрізів можна наробити!". Йому стало трохи не по собі. Тим часом полковник, зі знанням справи поклацавши рушницями, вже розплачувався за два досить великих за калібром двоствольних "Манліхера". З крамниці вони вийшли з двома рушницями в чохлах. Кожух стояв, палячи цигарку, погляд його блукав десь поверх череп'яних дахів.

Незабаром вони дібралися до околиць міста. Далі починалися безмежні господарства заможних бауерів. На шляху вже стояв добрячий, окутий залізом візок. Візниця був старим, але ще міцним дідуганом. Полковник підійшов до нього і, уточнивши, що саме він повинен відвезти їх до замку Темпельгоф, сів на лаву біля візничі. Андрій та Кожух вмостилися позаду на присипані сіном лави, і візок рушив.

Деякий час візок торохтів серед бауерських будинків, потім потягнулися добре впорядковані поля. Кожух час від часу намагався, використовуючи свій небагатий запас німецьких слів, довідатися про особливості ведення німецького сільського господарства. Але потім махнув рукою на цю невдячну справу, розтягнувся на лаві і почав кліпати очима.

Андрій мовчки дивився на ці поля, серед яких деінде порпалися селяни, і розмірковував: "Ну чого нам не щастить. Змогли ж ці німці свою землю відстояти, ось і живуть як люди, а українцями завжди всяка наволоч командує". Він згадав чергу безробітних, плакати і подумав,

що і на цих мирних полях незабаром можуть запросто з'явитися комісари. Сонце поступово пригрівало, і Андрій теж вирішив трохи покаятися. Тим більше, що від цього замку можна було чекати чого завгодно.

Полковник тим часом неспішно розмовляв з візницею. Він взагалі любив розмовляти зі старими людьми. Візниця розповідав про тяжкі часи, які тягнуться вже десять років, і кінця й краю їм не видно, про молодь, яка, замість того, щоб працювати, б'є байдки на різних політичних збіговиськах, про гроші, які знецінюються за пару годин, про поганий врожай, і про багато інших прикрих речей. Завоювавши довіру візниці вмінням уважно слухати, полковник став обережно розпитувати про замок. Візниця замовк, подумав і сказав:

— Раніше до замку багато народу їздило, можна було добре заробляти на туристах. А тепер за останні шість років оце тільки ви їдете.

— А хто зараз живе у замку?

— Старий граф Гельмут зі своєю донькою. Вона остання з роду. Хоча окрім Отто Шмідта їх вже давно ніхто не бачив. В місті вони не з'являються. І про них мало хто пам'ятає.

— Хто це, Отто Шмідт ?

— Хуторянин. Шмідт орендує колозамкову землю і постачає до замку харчі, купує в місті для Гельмута і доньки необхідні речі. Чоловік він мовчазний, про життя у замку нічого не розповідає.

— Місцеві до замку заїжджають?

— А хто зараз старовиною цікавиться? Молодь раніше ходила, а як пішли чутки про вервольфів, особливого бажання туди соватися вже ніхто не проявляв.

— Вервольфи?

— Ви що, про них нічого не чули ?

І полилася розповідь, в якій були похмурі легенди і селянські забобони, дивні перетворення і зловісні чари. Полковник похмуро слухав, рука його машинально намацувала зачохлену рушницю.

Навколо вже був глинистий ґрунт. Потягнулися густі кущі, все частіше зустрічалися дерева. Сонце сильно припікало. Полковник подивився на годинник і замислився. Андрій і Кожух могутньо хропіли, не проявляючи будь-якої цікавості, обіцяної поліцейському, до баварських пейзажів.

Сонце сідало, коли за верхівками дерев з'явився бергфрід –центральна висока башта замку. На тлі червоного неба бергфрід здавався похмурим застереженням нерозумним шанувальникам старовини, які необачно вважали її безпечним музейним експонатом.

Візок зупинився. Козаки злізли на землю і стягнули свої речі. Кожух із хрумтінням потягнувся, Андрій зачаровано вдивлявся в замок. Полковник розплатився з візницею, візок рушив. Раптом німець різко натягнув повіддя. Він подивився на трьох людей, які стояли перед шляхом до замку, і несподівано запропонував :

— Може, повернетесь? Так буде краще.

Полковник мовчки похитав головою.

3.

Ми стояли перед стінними воротами замку. Стіни нависали над нами, колись широкий і глибокий рів був наполовину засипаний зруйнованим валом. Я в замках ніколи особливо не розбирався, але було добре видно, що будували його за принципом рахенсбургу — посередині башти та цитаделі, оперезані захисними стінами. Будували його зі знанням справи, і при вмілій обороні взяти цей замок було б важкувато.

Дивлячись на ці могутні зводи, я відчував величний і жорстокий дух людей, які втілили його в цій споруді. Що ми могли протиставити цьому замку, ким ми будемо для нього, — союзниками, ворогами або просто черговими подорожніми, не гідними жодної уваги? З роздумів мене вивів полковник, який взяв мідяне кільце, прикуте товстим ланцюгом до стіни, і загупав ним в куті залізом ворота. Кожух скептично дивився на замок. Взагалі, вся ця подорож викликала у нього скепсис. Він відчував себе втягнутим у звичайну туристичну подорож з авантюрним ухилом, яка відірвала його від нагальної роботи на фермі. Що стосується мене, то я з задоволенням ухопився за можливість побувати в Німеччині, та ще на таких історичних місцях. Так що серед нашої трійці я, не кривлячи душею, був справжнім шанувальником баварської старовини.

За декілька хвилин наполегливого гупання у ворота, полковник кинув кільце. Ми почекали трохи, і за справу взявся я. Потім, після перерви, у ворота загупав Кожух. Думаю, що в душі він сподівався, що господарі замку давно вже перемерли або подалися до більш цивілізованих місць, і ми повернемося до свого звичного життя. Але, за своєю звичкою, Кожух всі справи доводив до кінця, і тому я був впевнений, що він буде гупати, поки всі покоління тевтонців не вилізуть зі своїх домовин, аби відчепитися від впертого кубанця. Принаймні ми не сумнівалися, що жодне військо у світі не брало цей замок приступом більш настирливо, ніж це робив Кожух.

Минуло не менше ніж півгодини, поки нарешті за стіною щось заgrimіло, загуло, і зі страшним скреготом над воротами відкрилося невеличке віконце. Там з'явилося обличчя з величезними сивими вусами. Не досить чемно дідуган загорлав:

— Кого там чорти несуть!

Полковник надзвичайно ввічливо розповів про вигадану мету нашого приїзду. Старий пильно подивився на нас з-під кошлатих брів. Мені здалося, що на нас дивиться оживлений портрет Ніцше. Пауза затяглася. Ми вже вирішили, що старий заснув, або, не дай Боже, вмер. Але він несподівано запитав:

— У вас є порох?

— Є.

— Насипте на кам'яний виступ перед воротами жменю пороху.

Полковник дістав з коробки декілька набоїв, розколував їх і висипав порох на виступ.

— Добре, тепер дістаньте ніж з широким лезом.

Ми з полковником розгублено презирнулися, потім якимось одночасно подивилися на Кожуха. Той потиснув плечима — і в руках у нього несподівано, як у фокусника, з'явився довгий кавказький кинджал у срібних піхвах. Старий задоволено загорлав:

— Встромить його у ворота перед виступом так, щоб у лезі відбивався порох.

Кожух одним рухом всадив кинджал у ворота. У блискучому лезі я побачив суху жменю пороху і наші викривлені обличчя.

Зверху почулося задоволено:

— А тепер дивіться на лезо і запалюйте порох!

Полковник дістав сірники і запалив. На мить лезо перетворилося на яскраве сонце. Я невільно заплющив очі.

Через хвилину я нарешті зміг щось побачити. Я підняв очі вгору. Біля віконця нагорі вже нікого не було. Ворота заскрипіли і повільно розчинилися. Перед нами стояв старий з рушницею в руках. Він полегшено зітхнув, опустив рушницю стволом донизу і урочисто оголосив:

— Граф Гельмут фон Темпельгофбауер. Заходьте, панове, тепер я бачу, що ви люди.

4.

Полковник швидко домовився з господарем про платню за ґрунтовну екскурсію та знайомство із залами і бібліотекою замку. Ми йшли за господарем по подвір'ю. На хвилину в мене з'явився сумнів щодо реальності подій останніх кількох сторіч. Принаймні, всередині цього замку час зупинився. Навіть старий напіввійськовий сюртук графа, не кажучи про наші досить сучасні костюми, здавався недоречним у цьому застиглому царстві середньовіччя. Видно було, що майже ніхто не займався впорядкуванням замкового господарства. Густий зелений плющ рясно заплітав стіни та господарські споруди. Ми пройшли повз готичну каплицю і підійшли до двоповерхового кам'яного будинку. Над вхідними воротами було вирізьблене латиною:

Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum...

Граф пояснив:

— Колись у цьому будинку мешкав магістр Ордену, відбувалися банкети рицарів. Тепер тут мешкаю я зі своєю донькою. Пропоную вам повечеряти і відпочити, а завтра я із задоволенням покажу вам замок більш детально.

Ми вечеряли у величезній залі. Судячи з її розмірів, тут запросто могла стати на постій вся наша сотня. Свічки кидали довгі тіні на стіни, з яких на нас дивилися великі портрети давно померлих рицарів Ордену. Голоси глухо відбивалися під темною кам'яною стелею. Враження, що я опинився в центрі забутої і похмурої легенди, поступово охоплювало мене. Нам подавав страви старезний слуга з довгими сивими бакенбардами. Біля господаря сиділа його донька Гретхен. У напівтемряві було важко розглянути її обличчя. Ми пили холодне вино, їли печеню і слухали старого. Сумнівів у тому, що він божевільний, у мене не виникало. Але слухати його було набагато цікавіше, ніж лекції професійних істориків. До мене долітав його сухий голос:

— У наш час люди більше вірять... газетам, ніж роздумам багатьох поколінь втаємничених. Наш Орден існує з 1198 року. Можете собі уявити, який величезний досвід був накопичений його членами за цей час! Але Знання може бути розкриті тільки втаємниченим, які мають вищу посвяту. Людей стає все більше, але за кількістю втрачається якість. І те, що за шість років ви — перші відвідувачі, свідчить про різке скорочення тих, хто може бути посвяченим.

Полковник запитав:

— Шановний графе, вибачте за невігластво, але що це за дивний ритуал, який ви примусили нас виконати перед воротами замку?

Граф засміявся. Від його сміху мені стало ніяково. Сміх різко увірвався.

— Ви, мабуть, чули, що цей замок був не просто орденською фортецею? Саме тут накопичувалося Знання, яке збирали наші рицарі з усіх усюдів світу. Нам вистачило розуму не дратувати владу своїми скарбами та Знанням, як це необережно зробили тамплієри. Навряд чи хто міг уявити, що германські невігласи, прості рубаки (а саме такими вважали тевтонців непосвячені), можуть мати зовсім іншу мету, ніж безкінечні війни з язичниками. А насправді! Де б не були наші загони — в темних і холодних балтійських лісах, гарячих пісках і оазах Палестини й Аравії, трансильванських горах і польських болотах, — головною метою було Знання. Віра і магія втаємничених інших народів, таємні ритуали пруських і литовських жерців, ісламських сект і містичних орденів, — все це ставало головною метою особливих членів Ордену, які нічим не відрізнялися від інших рицарів. Знання накопичувалося і ретельно зберігалось. Нам доводилося здійснювати досліди, які не завжди вдало закінчувалися. Я не можу вам розкрити всі обставини, але захоплення одного з наших ландмейстерів давньогерманською військовою магією призвело до певних неприємних наслідків. Коротко кажучи, було відтворено один ритуал перетворювання воїнів на легендарних вервольфів. Але злощасний ландмейстер забув про те, що необхідно не тільки створювати вервольфів, але і вміти перетворювати їх знов на людей. Нашим рицарям ледь вдалося, хоча і з великими втратами, винищити вервольфів у цій місцевості, ландмейстера відправили до монастиря, і здавалося, що з цим покінчено. Але комусь зі сторонніх вдалося зберегти таємницю. Ці створіння з'являлися навколо в часи великих війн і заворушень. Випадок, який стався дванадцять років тому, примусив мене стати більш обережним. Справа в тому, що вервольф не витримує зблиску сонця або пороху, особливо якщо воно відбивається в лезі меча або ножа.

Ми презирнулися.

— Скажіть, графе, а чим можна вбити вервольфа? — запитав полковник.

— Тут є багато засобів. Згідно з протестантськими легендами, найбільш надійним є класичний — срібна куля. Хоча більшість випадків полювання на вервольфів припадала на часи, коли не було вогнепальної зброї. А втім, панове, боюся, що я занадто втомив вас. Кімнати для гостей нагорі, і Йоган проведе вас.

Ми чемно подякували господарю. Я гречно поцілував руку Гретхен. У неї були очі, які засліплювали ультрамарином навіть при світлі свічок. На вигляд їй було біля тридцяти років. Русаве волосся, бліде витончене обличчя. "Ну тепер мені залишилося врятувати її від захожих вервольфів — і я прокинувся у себе в Подебрадах," — подумав я і відправився за Йоганом, який для своїх років досить швидко дременув з канделябром в якийсь темний прохід.

Моя кімната була велика, темна і холодна. По ліжку можна було запросто проїхатися на махновській тачанці. Йоган запалив свічку і, мов тінь, зник. Десь за стіною повинні були розміщуватися мої супутники, і я вирішив піти на їх пошуки. Я вийшов у темний коридор. Кроки глухо відбивалися в нічній тиші. Відчинив двері сусідньої кімнати. Там горіла свічка і було порожньо. Раптом позаду почув голос:

— Як тобі все це, Андрію?

Я обернувся — позаду стояв Кожух і щось ховав до кишені.

— Знаєш, сотнику, ніколи не думав, що стану персонажем готичного роману.

Кожух тяжко зітхнув і всівся у гігантське крісло.

— Відчуваю, що нічого ми тут не знайдемо, окрім запалення легенів. На дворі спека, а тут як у криниці.

Двері відчинилися... і до нас приєднався полковник.

— Ну що, панове, підіб'ємо підсумки. Ваша думка, пане Балковий.

— На цей момент ми маємо тевтонський замок з божевільним, але досить гостинним господарем і таємничою Лорелеєю, а також повну невизначеність у предметі наших пошуків.

Втрутився Кожух:

— А яка ваша думка, пане полковнику?

— У нас є час, будемо чекати. Про всяк випадок потурбуємося про нашу безпеку.

— Є підстави? — запитав я.

Полковник мовчки кивнув на вузьке віконце. На чорному небі, підкреслений темною хмарою, яскраво світився повний місяць.

5.

...Священне вогнище кидало криваві відблиски на м'язисте тіло чоловіка з кошлатою бородою. Очі були закриті, голова закинута назад, тулуб повільно розхитувався, а з рота вилітали глухі наспіви. Час від часу чоловік повільно кидав у вогнище сірий і чорний мох. Від цього вогнище спалахувало з новою силою, ніздрі чоловіка розширювалися, пожадливо втягуючи густі клуби білого диму.

Коливання тулубу ставали все більш швидкими. Раптом людина схопилася на ноги, потім, як підкошена, впала на коліна і сперлася на руки, спина прогнулася, голова піднялася обличчям до неба. Очі відкрилися. Зіниці жовтіли. Чоловік повільно поповз по землі, його рука потяглася до вовчої шкіри, що валялася неподалік. Миттєвим ривком чоловік схопив шкіру. Одним рухом обкрутив її навколо торса. Вовча голова опинилася зверху. При світлі вогнища клики червоніли. Крапля крові викотилася з роззявленої пащі і впала на землю. Чоловік підстрибнув і з гарчанням вчепився зубами собі в руку. Його борода стала блискучою від крові. Він закружляв навколо себе. Кружляння перетворилося на блискавичне коло. Він упав, але це вже була не людина. Могутні плечі збільшилися, особливо неприродно витягнулися руки з гіпертрофованими м'язами. Зі скривлених пальців стирчали довгі і криві кігті. Все тіло вкрилося чорною сплутаною вовною. Вигнуті ноги глибоко вчепилися кігтями в землю. Обличчя перетворилося на спотворену вовчу пащу, огидну від поєднання зі спотвореними людськими рисами. Жовті зіниці, які світилися жагою вбивства, повільно піднялися вгору. Паща застигла, очі вп'ялися в темніючі поблизу стіни замку. З горла напівлюдини-напівзвіра вирвалося довге протяжне виття...

* * *

...Мене майже виштовхнуло з ліжка. Я очманіло стрибнув до рушниці і тільки тоді зрозумів, чого я так перелякався, — з боку лісу лунало моторошне виття, в якому було стільки невимовного болю, ненависті й люті, звірячої і людської водночас. За вікном стояла глуха ніч. Я знову сів на ліжку. Мені стало страшно. Я зрозумів, що нарешті вірю полковнику, його

божевільній розповіді і тому, що сам втрапив у пригоду, яка буде для мене набагато більш небезпечною, ніж три роки війни.

Після сніданку невтомний господар надзвичайно відповідально підійшов до екскурсії. Нам довелося обласити за ним більшість замкових споруд, піднятися до всіх чотирьох башт і здійснити неймовірно довгий підйом по спіральній драбині бергфріду. Звичайно, що це супроводжувалося колоритними розповідями про безкінечну, як драбина бергфріду, історію Ордену.

Тільки під час обіду я наважився запитати господаря:

— Шановний графе, ви чули сьогодні вночі дивні звуки з боку лісу?

Граф замовк і сумно подивився на мене:

— Так, ви теж чули виття вервольфа?

— Я раніше ніколи не чув виття вервольфа.

— Я сподівався, що мені почулося. Але ваша розповідь підтверджує, що він повернувся.

Гретхен, яка була присутня на обіді, раптом зблідла, скочила з крісла і пішла з зали. Ми перезирнулися. Граф зробив вигляд, що нічого не помітив:

— Нам нічого не загрожує, — стіни замку непролазні для них. Я не англійський сноб, але, сподіваюся, його присутність надасть вашій експедиції певної екзотики. До речі, сьогодні ми повинні встигнути оглянути замковий арсенал.

Ми відправилися до арсеналу, розташованого в одній з башт. Тепер я відчув, що всі ми ставимося до замку зовсім інакше, ніж у перший день. В арсеналі справді було багато цікавого. Довгі дворучні мечі, трофейні сарацинські ятагани і криві шаблі, широкоствольні аркебузи, важкі арбалети, монументальні панцири, темні шоломи із залишками обірваного павиноного пір'я стояли перед нами, як солдати на параді, знов готові здобувати славу своєму сюзерену. Один меч нагадав мені нашого хорунжого Донця. Коли в нього зламалася шашка, він поцупив у рівненському історичному музеї подібний меч і, незважаючи на чисельні кпини, тягав його з собою. Кпини припинилися, коли під час одного бою з котовцями він розрубив навпіл цим мечем червоного кіннотника разом з шаблею, якою той намагався затулитися.

Під вечір ми остаточно заморилися. Я повністю списав свій записник дивовижними історіями графа. Після вечері ми знову розійшлися по своїх кімнатах. Коли я вже збирався спати, до кімнати хтось обережно постукав. Я відкрив — на порозі стояла Гретхен. Вона швидко ввійшла до кімнати і зачинила за собою двері. Декілька хвилин Гретхен дивилася на мене, потім гарячково зашепотіла:

— Тікай звідси. Тут чекає смерть.

Руки її опинилися на моїх плечах, і я відчув гаряче дихання. Дивлячись мені в очі, вона повторила:

— Тікай швидше... і забери мене із собою.

Нестерпне бажання захопило мене. Я не витримав і підхопив Гретхен на руки. Її губи впилися до мого рота. Поцілунок був короткий, але за його повторення можна було віддати життя. Я

обережно поклав її на ліжко і нахилився над самою прекрасною жінкою у світі.

Пронизливе виття за вікном майже паралізувало мене. Гретхен з жахом вчепилася в мою руку.

— Що це? — майже закричав я.

— Йди за мною, — несподівано владно наказала вона. Ми пройшли коридором і вийшли надвір. Навколо була темрява. Тільки на тлі темного неба виділялася чорна гряда стіни. Над нею сяяв повний місяць. Раптом я побачив найжахливішу картину в своєму житті. Біля башти чітко виділявся обрис істоти, яка нагадувала одну з химер Собору Паризької Богоматері. Створіння почало рухатися: його спотворена голова повільно повернулася і втупилася в нас. Навіть на відстані кількох сотень метрів я виразно бачив, як світилися два жовтих вогника на місці очей. Постать зчезла, і я ледь почув, як м'яко гупнули її лапи об сухий ґрунт. Гретхен пронизливо закричала. Істота проникла всередину замку.

6.

За декілька хвилин на дворі опинилися Кожух і полковник. В руках полковник тримав рушницю. Невдовзі прибіг, натягуючи незмінний сюртук, господар. Його обличчя було перелякане. Ми стояли біля входу до будинку, перед нами темнів двір, а далі, за каплицею, височіли замкові стіни. Я розповів побачене.

Полковник владним голосом наказав:

— Підхорунжий Балковий, біжи в кімнату за своєю зброєю! Сотник Кожух, контролюй двір перед нами !

Я стрімголов кинувся до своєї кімнати, помітивши краєм ока, як у Кожуха в руках миттєво з'явився величезний маузер. Через мить я повернувся з рушницею в руках і з кишенями, напханими набоями. Тяжкий холод зброї, чіткі команди полковника немов повернули мене в минуле. Я знову став вояком нашої Армії.

Різно тріснули два постріли. Кожух, присівши на коліно, вдарив з маузера кудись у темряву. Десь за каплицею почулося коротке рикання, від якого кров стигла в жилах. Блимнула вогнем рушниця полковника. Граф крикнув:

— В будинок, ви не вб'єте його з цієї зброї!

Першими в будинок вбігли Гретхен та Йоган. За ними граф, а потім ми. Останнім заскочив Кожух, який навалився плечем на тяжкі двері. Тільки тут я помітив, що двері закривалися зсередини засувом. Не встиг сотник засунути залізну дошку, як двері вигнулися від надзвичайно могутнього удару. Я вистрілив у них. Заряд картечі, здавалося, тільки пошкрябав оббиті залізом дубові двері. Удар знов повторився, потім стало тихо. Я почув важке дихання графа. Гретхен з помертвілим обличчям трималася за стіну. Полковник наказав:

— Тепер до вітальні!

Ми кинулися туди. Граф і Кожух ретельно позачиняли всі двері. Йоган заходився розпалювати вогнище в комині. Я і полковник з рушницями кинулися до вікон. Яскравий повний місяць добре освітлював двір та інші будови. Навкруги стояла мертва тиша. З того моменту, коли я побачив обрис вервольфа на стіні, все відбувалося настільки швидко, що я навіть не встиг перелякатися. Тепер ця тиша, очікування невідомого, а найбільше чомусь цокання годинника, разом звалилися на мої нерви.

Тишу прорвав голос графа:

— Як він зміг перебратися через стіну ?

Полковник жорстко сказав:

— Зараз це не має ніякого значення. Ми всі в небезпеці. Для того, щоб захиститися, нам необхідно дещо дізнатися від вас.

Граф похмуро подивився на полковника:

— У 1914 році ми з Йоганом змогли справитися з вервольфом самі, але зараз я вже занадто старий для такої справи. Що вас цікавить?

Полковник твердо промовив:

— Перше, ким є вервольфи насправді, без цих хрестоматійних вигадок для туристів.

Граф трохи помовчав, потім відповів:

— Ніхто не знає, вони завжди з'являлися в часи великих заворушень. Вервольф надзвичайно хитрий, сильний і жорстокий. Він має всі властивості хижого вовка, збільшені в десятки разів, і диявольський розум. Дехто з орденських посвячених вважав, що вервольфи з'являються внаслідок дій таємних сатанинських сект. Найбільше достовірних згадок про них зафіксовано в часи Тридцятирічної війни і міжусобиць між протестантами та католиками в XVI столітті. Реально я зіткнувся з одним вервольфом дванадцять років тому. Нам випадково вдалося залишитися живими і прогнати його за допомогою описаного в середньовічному трактаті засобу. Ви про нього знаєте. Все.

Полковник був невблаганний:

— Швидше, часу в нас немає! Ви знали професора Курца?

Граф перелякано закричав:

— Ви з Храму Жаху !!!?

— Якби ми прийшли з Чорного Храму, ви вже два дні були б мертві. Зараз ми остання ваша надія, і не тільки ваша. Розповідайте!

— Професора я знав давно. Останній раз я бачив його за тиждень до самогубства. Він попередив, що можуть з'явитися люди, які будуть питати про Храм Жаху. Професор наказав, щоб я передав їм...

Граф не встиг закінчити.

* * *

Найкращим спільником для вервольфа була темрява. В ній він бачив найдрібніші речі. Темрява дозволяла йому бачити, відчувати, чути, знати про все, що знаходилося навкруги. Вервольф відбіг від будинку і застиг. Темрява застигла разом з ним. Він добре відчував, як за цими кам'яними стінами, важкими дверима тріпочуть від страху кров'яні клітини слабких створінь з ніжної, смачної плоті. Ці жалюгідні істоти наївно вважали, що зможуть заховатися від нього за стінами. Гра почалася. Вервольф кинувся навколо будинку. Темрява понеслася разом з ним.

Разом вони ставали непереможними. Одним стрибком вервольф заскочив на вузьке підвіконня. Сталеві ґрати на вікні годі було ламати. Наступним стрибком вервольф перелетів декілька метрів і опинився на товстій гілці розкидистого дубу. Його око миттєво вирахувало відстань до карнизу — і він стрибнув. Чорне тіло, здавалося, застигло в повітрі, але через секунду вервольф уже сидів на даху. М'яко ступаючи, він пройшов до камінної труби. Тепер люди були під ним.

* * *

Ми почули жохливий крик. Я різко озирнувся. Біля каміну, серед розсипаного вугілля лежав Йоган. Груди його були розідрані навпіл, серед кривавого місива стирчали уламки білих ребер. Біля Йогана стояв, вигнувши спину, засипаний сажею величезний напіввовк-напівлюдина.

Найближче до вервольфа знаходився Кожух. Його маузер заторохкотів зі швидкістю кулемета. Майже одночасно бухнули наші рушниці. Вервольф трохи відсахнувся назад. Я не повірив своїм очам, — від пострілу майже впритул ведмежою картечню з важкої рушниці волохату шкіру звіра тільки обпало вогнем. З місця вервольф стрибнув вперед на нас. Про здатність Кожуха швидко рухатися при потребі в Армії ходили легенди, але тут він себе перевершив. Замість того, щоб бути розчавленим тушею тварини, сотник впав на підлогу і прокотився під вервольфом. Ми з полковником разом схопили важкий дубовий стіл і перевернули його, закрившись за ним, як за величезним щитом. Вервольф вдарився в стіл, перед моїм оком по сірій тильній поверхні пролягла широка тріщина. Нас разом зі столом віднесло до стіни. За спиною почувся крик графа:

— Сюди!

Я озирнувся, — граф стояв біля невідомо звідки утвореного чорного проходу в стіні. Над краєм перегорнутого столу, прямо над нами з'явилася паща вервольфа. Мене обдало гарячим і гидотним диханням. Я вистрілив останнім набоем в цю пащу і кинувся до графа. Вже біля рятувального проходу я згадав про Кожуха і повернувся. Але полковник із несподіваною силою штовхнув мене назад. Я спиною влетів до проходу. Тим часом полковник вистрілив впритул у вервольфа і, поки той відсахнувся від пострілу, заскочив за мною. Несподівано швидко важка стіна, яка відкривала таємний хід, зачинилася. Я застогнав крізь зуби:

— Ми кинули Кожуха.

Залізні пальці вчепилися мені в плече і полковник, важко дихаючи, вимовив:

— Зараз сотнику може допомогти тільки Бог, — потім через паузу додав, — його Бог.

Була темрява, серце божевільно колотило в груди, перед очима спливали червоні плями. Немов здалеку до мене донеслися слова графа:

— ...хід веде до арсеналу. За півгодини ми будемо там.

Спалахнув сірник, і темряву прорізало світло смолоскипу. Ми стояли перед сходами, які вели вниз. У блиманні полум'я я побачив бліде, як у мерця, обличчя графа і божевільно застигли очі Гретхен. Я припав вухом до стіни. За нею була тиша. Щось здавило мені горло.

Освітлюючи шлях смолоскипом, ми обережно пішли по сходах. Я провів рукою по стіні, — вона була холодна і волога. Грета ледь могла йти, мені довелося майже нести її.

Граф, ідучи попереду, промовив:

— Замок має два рівні. Підземний набагато довший. Цей підземний хід з вітальні до арсеналу був проритий ще в часи Третього Хрестового Походу.

Мені здавалося, що ми йшли цілу вічність. Нарешті граф, який ішов попереду, зупинився, намацав щось на стіні і покрутив, — почувся тріск, і відкрився невеликий отвір. Лець протиснувшись у нього, ми опинилися в залі арсеналу.

7.

Тепер ми знов опинилися посеред величезного сховища стародавньої зброї. Граф повернув вазу біля стіни — хід за нами зачинився. Я обережно посадив Грету в крісло. Здавалося, що вона не дихає, її очі були закриті, тіло розслаблене і безсиле. Граф відразу кинувся до дверей і зачинив їх на тяжкий засув. Я покрутив у руках рушницю. Тепер її холодний зблиск не надавав колишньої впевненості. Полковник відкинув свій "манліхер" на підлогу і запитав у графа:

— Нам потрібна зброя, справжня зброя.

— Ми зможемо тут протриматися. Він не пробереться сюди. З першими променями сонця вервольф перетвориться на людину.

— А далі? Перша ніч — і він перегризе нам горлянки. Вервольф почав полювання і він не зупиниться. Він повинен нас вбити.

— Чому?

— Професор Курц зміг би відповісти на це запитання.

— Хто ви і що вам треба?

— Вже шість років ми не знаємо, хто ми, можливо, ми і прийшли сюди, щоб дізнатися про це. До речі, ви обіцяли виконати прохання професора.

— Я зможу це зробити тільки після того, як ми вийдемо звідси.

— Зброя, графе, нам потрібна зброя.

Граф мовчки підійшов до величезної скрині, на якій лежали частини рицарських лат, і, відкинувши їх рукою, як непотрібний мотлох, відчинив важке вічко. Ми зацікавлено підійшли ближче. Тим часом граф дістав звідти два великі самостріли:

— Ці арбалети змогли врятувати життя рицарю фон Денцелю в 1254 році. Точніше, не вони, а стріли-болти, якими він зміг вразити двох вервольфів.

Я прийняв до рук самостріл. Він був важкий і холодний. Чомусь мені згадалося, що на першому гербі Києва був зображений самостріл. Граф дістав зі скрині невеликий шкіряний покрівець і подав полковнику:

— А це два болти. На жаль, тільки два.

Полковник розв'язав покрівець і дістав звідти коротку срібну стрілу. Ще одну він подав мені. Тяжкий болт був виплавлений із срібла, тільки на кінці були прироблені широкі шкіряні кінцівки замість звичного для стріл оперення. Я обернув болт до світла. На одній з його чотирьох стінок темніли вибиті руни. Граф обережно взяв стрілу з моїх рук:

— Якщо перекласти на сучасну німецьку, це означає приблизно таке: "Син темряви повернеться під владу сина сонця".

Граф дав нам коротку інструкцію щодо користування самострілами. Я вступив ногою в "стремено" арбалету і спеціальним приладом, "козячою ногою", натягнув тятиву з волячих жил. Мені здалося, що я тримаю найгрізнішу зброю. Полковник поклав болт на жолоб самострілу звично, немов всі свої походи провів з арбалетом в руках, прицілився кудись під стелю, опустив зброю і сказав графу:

— Зараз ми відкриємо двері і спробуємо його розстріляти з ваших арбалетів.

— Зачекайте, вдягніть ось це, — і граф дістав зі скрині два сталевих зі срібними інкрустаціями нагрудних панцири, на блискучій поверхні яких був ритуваний рицарський хрест, подібний до тих, які я бачив на старовинних козацьких прапорах.

Полковник потиснув плечима, але досить швидко надягнув на себе панцир. Мене вразило, наскільки личила його суворому, немов вирізьбленому з каменю, обличчю, сувора витонченість рицарського обладунку. Ми стояли перед дверима з натягнутими самострілами. Раптом граф сказав:

— Я не попередив вас. Вервольф не завжди вбиває свою здобич одразу.

* * *

...Вервольф знав, де ховаються люди, він обіг навколо будинку і підскочив до його входу. Він відчував їх і він прагнув скоріше добратися до їх крові. Замок був тепер його нероздільним володінням. Вервольф повернув голову до місяця — і протяжливе виття пронеслося над замком.

* * *

В арсеналі стояла напружена тиша. Посередині зали ми влаштували щось на зразок барикади з перегорнутих лав та столів, наваливши на них щити й лати. Я зайняв лівий край загорожі, а полковник правий. Самостріли були заряджені і націлені на двері. Ми домовилися, що першим буде стріляти полковник. Про всякий випадок я поклав біля себе довгу алебарду і короткий меч. Граф, озброєний мечем та великим смолоскипом, замикав наш бойовий порядок. Грета так і залишалася в кріслі, і тільки слабе дихання свідчило про те, що вона жива.

Десь у глибині душі я сподівався, що вервольф не з'явиться. Очікування було нестерпним. Раптом мені почулося, що двері тихо зарипіли. Краєм ока я помітив, що полковник підібрався і поправив свій самостріл. З обох боків дверей ми поставили два смолоскипи, які давали непогане освітлення. Але я не міг зрозуміти, чи справді двері відчиняються, чи це здається від миготіння вогню. Прошло ще кілька секунд, безкінечних, як вічність. Я відчув, що мої долоні стали мокрими від поту, а серце божевільно закалатало в грудях. Тепер було ясно видно, що двері повільно відчиняються. За ними почувся утробний, народжений з самого пекла рик. Краплі гарячого поту впали на очі, я витер його рукавом, і в цей момент двері розчахнулися навстіж. Все, що відбулося далі, зайняло декілька секунд. На порозі з'явилася темна зігнута постать. Дзенькнула тятива самострілу полковника — і срібний болт вп'явся в груди постаті. Весь арсенал затопив страховинний рик, постать впала. Я з жахом побачив, що це був зігнутий людський труп, який тримав перед собою в зубах вервольф. Той кинув його і одним стрибком опинився перед нашою барикадою. Я схопився, тримаючи самостріл прямо перед собою, гострий кінець болта дивився прямо у волохату грудну клітину вовкулаки. Крик мимоволі вихопився з моєї горлянки і я натиснув на спуск. Хтось стрибнув мені на спину. Я не зміг

втриматися на ногах і впав на коліна. Стріла з тріском врізалася в перегорнутий стіл. Впавши на бік, я побачив тіло вервольфа, яке в довгому стрибку пролітало наді мною. Хтось чи щось залізними пальцями здавлювало мою горлянку. Сталевий нагрудник заскрипів під іклами. Я ледь зміг стати навколішки, намагаючись скинути невидимого ворога зі спини. Моя рука наштовхнулася на рукоять меча і я, задихаючись, перехопив його лезом назад і навмання штрикнув собі за спину. Крик відчаю обпалив мене. Кричала жінка. Я озирнувся, — позаду мене лежала, простроплена мечем наскрізь, Грета.

* * *

Полковник кинувся до стіни і ухопив смолоскип. Він бачив, як вервольф стрибнув на графа, на мить відсахнувся від вогню, яким граф махав перед собою, і збив тевтонця на підлогу. Полковник схопив алебарду і з розгону встромив її в спину вервольфа. Звір стрімко повернувся і одним ударом лапи розтросив держало алебарди. Полковник відскочив до кинутого смолоскипа, в його руках з'явилася вихоплена з кишені жменя пороху. Він спробував ухопити широкий дворучний меч, але вервольф наздогнав його. Удар кігтями розірвав навіл старий тевтонський панцир, а сам полковник від удару налетів на кам'яну стіну і впав зі скривавленим обличчям на підлогу.

* * *

Андрій, похитуючись, підвівся. Крізь кривавий туман в очах він бачив непритомних або мертвих графа і полковника. Вервольф повільно наближався до нього, раптом погляд жовтих очей зупинився на мертвій Греті. Несамовите ревіння вихопилося з грудей вовкулаки і він нахилився над тілом жінки. Андрію здалося, що він почув у цьому ревінні жорстокий і безжальний відчай. Зібравши останні сили, підхорунжий перестрибнув через барикаду і підскочив до напіврозірваного, залитого кров'ю мерця зі срібним болтом у спині. Він висмикнув слизьку стрілу і розвернувся. Тяжкий удар вервольфа, який стрибнув на нього, перекинув Андрія на спину. Він впав спиною на труп, стискаючи болт як ніж. В груди йому вперлися лапи вервольфа, вишкірена паща опинилася біля горла. Підхорунжий заплющив очі. Зненацька зверху почулося скавчання і вервольф відскочив назад.

* * *

— Ну що, тварюко, нажерлася кубанського тютюну! Бач, на яку гидоту витратити доводиться!
— Кожух, в обідраному костюмі, вимашений сажею і кров'ю, тріумфально прямував на вервольфа, кидаючи йому в очі свій дорогий тютюн. Вервольф, звиваючись, намагався кинутися на козака, але чергова хмара тютюну, пожбурена Кожухом, примушувала його відступати. Андрій, який за останні години взагалі перестав дивуватися будь-чому, підхопився і побіг на вервольфа. Не тямлячи себе, він схопив вовкулаку за лапу і встромив стрілу йому в горло. Несподівано легко срібний болт ввійшов під пащу вервольфа, звідти вдарив стрімкий фонтан чорної крові, тварина захрипіла і впала навznak. Кожух застиг з піднятою рукою, потім дістав з кишені кисет і обережно висипав туди залишки тютюну. Він озирнув розтроснену вщент залу, побачив полковника, який зі стогоном підвівся на ноги, і промовив:

— А що, хлопці, я бачу, вам тут без мене гаряче прийшлося.

* * *

Вранці вони спалили вбитого вервольфа поблизу замка. Граф досить швидко прийшов до тями, але загибель доньки підкосила його. Кожух сховався на хутір, де мешкав Отто Шмідт і, не вдаючись до подробиць, розповів, що Йоган і Грета загинули внаслідок нещасного випадку.

Господар був стурбований зникненням свого старшого сина, але відразу запряг коней і відправився в місто за католицьким священиком і лікарем. Ми старанно приховали всі сліди нічної різанини. Нарешті всі зібралися в замковій бібліотеці. За одну ніч граф постарів на десять років, від колишньої жвавості нічого не залишилося. Була тиша, яскраве сонячне сяйво пробивалося крізь широкі вікна. Граф тихо сказав:

— Сьогодні ви покинете замок, ви повинні були прийти сюди і зробити те, що зробили. Ви йдете своїм шляхом, і він лежить по той бік добра. Грета чекала своєї смерті, вона занадто добре розуміла неприродність свого кохання до вервольфа. Тому ваше каяття буде пом'якшуватися вірою в останнє благодіяння, яке ви зробили для неї. У своїх пошуках ви вже зайшли надто далеко. Я можу врятувати вас і не виконати своєї обіцянки перед Курцем, але ви все єдино будете шукати витоків нещастя своєї Батьківщини. Це ваше призначення і приречення.

З цими словами Гельмут фон Темпельгофбауер дістав зі столу невеликий пакет і передав полковнику:

— Дай Боже, щоб це допомогло вам. Мені залишилося мало часу перед зустріччю з багатьма поколіннями рицарів і магістрів нашого Ордену. Я розкажу їм про вас. Прощайте.

* * *

Троє повільно йшли по дорозі від замку. Тільки один з них озирнувся на високий бергфрід, який немов останній величний акорд органної меси підносився з німим проханням до небес. Подорожній постояв, дивлячись на замок. Обличчя його було ще досить молоде, тільки через чоло пролягала сувора і скорботна зморшка. Потім він розвернувся і швидко пішов, наздоганяючи своїх товаришів.

Санаторійна зона. Австрія 1926 р.

1.

На перший погляд, знайти Наталку Порецьку через дванадцять років, які перетасували мільйони людей, немов карткову колоду, було завданням неможливим. Вона (при умові, що взагалі залишилася живою в усіх війнах і революціях) могла знаходитися в будь-якій частині світу. Тим не менше, Петро Бойчук, з непереможним галицьким оптимізмом, взявся за цю справу. Його бурхливий життєвий досвід доводив, якщо чогось наполегливо добиватися, то рано чи пізно фортуна, перевіривши тебе на витривалість, почне підігравати. Добре налаштована інформативна система Організації відіграла свою роль. І хоча члени осередків, розкиданих у більшості країн світу, трохи зніяковіли, отримавши наказ розшукати молоду жінку українського походження, родом з Волині, з певними несотвореними здібностями, але наказ почали старанно виконувати.

Приблизно через місяць на ім'я Войцеха Лещінського, під яким зупинився в подебрадському готелі Бойчук, почали приходити конверти з марками країн ледь не всіх континентів. Отриману інформацію він ретельно класифікував по країнах за рівнем вірогідності. Але, незважаючи на стрімке зростання кількості інформації, з'являлася небезпека просто загубитися в ній. Поступово у Бойчука складалося враження, що ледь не всі українські жінки мають містичні якості. Найбільш впевнено повідомляли його інформатори, що саме їх дружини, не кажучи про тещ, є незаперечними відьмами або, принаймні, без проблем можуть звести будь-якого чоловіка з білого світу, навіть якщо він є членом Організації. Але Бойчук мужньо тамував у собі розпач і продовжував наполегливо чекати. Вдень він просиджував у бібліотеці, читаючи все, що стосувалося проявів жіночих позанормальних здібностей, або інспектував місцевий

осередок Організації. Ввечері, з отцем Василем, вони уважно розглядали отримані за день листи. Так пройшов не один місяць. Нарешті він отримав з одного австрійського міста конверт з газетою, передова стаття якої була старанно підкреслена. Після її прочитання, Бойчук відразу зв'язався з отцем Василем. Порадившись, вони дійшли висновку, що це і є довгоочікувана інформація. Стаття мала наступний зміст: Загадковий випадок у лікувальному пансіоні.

Сьогодні вранці лікар Клаус Рідер, обходячи своїх пацієнтів у четвертому корпусі заміського лікувального пансіону, помітив, що кімната, де мешкала господиня Н., зачинена зсередини. Коли на стук лікаря ніхто не відгукнувся, він запідозрив щось недобре і запросив двох санітарів вибити двері. Після того, як двері не без труднощів відчинили, присутні побачили жахливе видовище. Прямо на дверях висів мертвий чоловік, вчепившись у дверну ручку з надприродною силою. Очі його були розширені від нелюдського переляку, сиве волосся на голові стояло сторчма. Обличчя було повернуте в глибину кімнати. Складалося враження, що цей чоловік тікав і помер від розриву серця, намагаючись розкрити зачинені двері, щоб врятуватися.

Лікар і його супутники пройшли далі. У вітальні деякі речі були перегорнуті, але вона була порожня. Лікар ще раз покликав господиню Н., але ніхто не відізвався, і тоді вони насмілилися пройти до спальні. Побачене там примусило їх заціпеніти.

Посередині спальні лежав добре одягнутий пан похилого віку. Обличчя і груди його були залиті кров'ю. Біля пана лежав молодик з перерізанною горлянкою, тримаючи в руках скривавлений ніж.

Господиня Н. у нічній сорочці лежала на ліжку. З'ясувалось, що вона жива, тільки непритомна. Коли її повернули до свідомості, господиня Н. так і не змогла дати жодних пояснень відносно трагічних подій в її кімнаті, посилаючись на втрату пам'яті.

Через півгодини до пансіону прибули поліцейські. Старший офіцер Ганс Штігель люб'язно погодився поділитися з нашими читачами своїми міркуваннями щодо цієї страшної події, яка вже встигла розхвилювати наше спокійне містечко. Розпалюючи свою незмінну люльку, він повідомив мені:

— Найбільш простою версією може бути наступне припущення: ці люди проникли в кімнату з метою грабунку і насилля над молодою і красивою жінкою. Між ними виникла сварка, переросла в бійку, під час якої вони перебили один одного. Але я відразу відкинув такий спрощений варіант.

По-перше, ми змогли розпізнати вбитих. Старий є досить поважною в місті людиною, володарем книжкового магазину. Той, що загинув від розриву серця, працює, тобто працював, прикажчиком у його магазині, інший є студентом теологічного факультету одного з найбільш відомих університетів. Так що, люди ці навряд чи нагадують банду злочинців.

По-друге, вірогідний перебіг подій викликає багато запитань, — виходить, що молодий теолог накинувся з ножом на старого і завдав йому, з невідомої причини, декілька тяжких поранень, після чого перерізав сам собі горлянку. І невже це могло до смерті перелякати прикажчика, до речі, ветерана війни? І від чого він тоді тікав, якщо різанина відбулася в спальні, а він пробіг через всю кімнату?

Мета нападу теж залишається нез'ясованою. Навряд чи в кімнаті у господині Н. могли бути дуже коштовні речі, через які злочинці вбивають один одного. Насильство? Невже їм треба було їхати вночі через ліс, вдиратися до пансіону, щоб згвалтувати жінку, коли навіть у нашому цнотливому містечку безробіття призвело до розквіту будинків з будь-якими видами розпусти.

Особливу підозру викликають і предмети, знайдені в спальні. Так, на ковдрі перед ліжком були розкладені великі кістяні літери незрозумілої абетки, викладені у вигляді п'ятикутної зірки, навколо якої лежав широкий шкіряний пас із незрозумілим надписом. За повідомленням жінки, яка прибирала в кімнаті раніше, цих речей у пані Н. не було. Все це примушує замислитися над версією, пов'язаною з якимось магічним ритуалом, але слідство тільки почалося.

Подякувавши люб'язному пану Штигелю за надану інформацію, ми спробували дізнатися деякі деталі про пані Н. (повне ім'я якої не подається зі зрозумілих причин). Виявилось, що вона має східноєвропейське походження і прибула на початку 1919 року до Німеччини з Києва разом з офіцером німецької армії. Два роки тому її чоловік помер від фронтових поранень. Пані Н. переїхала до Австрії і працювала в міській лікарні медичною сестрою, а в цьому лікувальному санаторії перебуває вперше. На жаль, ми не змогли зустрітися з нею безпосередньо, зараз пані Н. знаходиться під наглядом лікарів. Обіцяємо нашим читачам уважно стежити за подальшим розвитком слідства.

Після недовгої суперечки Бойчук зміг переконати отця Василя, що чекати повернення інших з Темпельгофу недоречно і буде зайвою втратою часу. Він запропонував, не гаячи часу, вирушити до Австрії і знайти загадкову пані Н., а для полковника, Кожуха і Балкового залишити повідомлення в умовленому місці.

2.

Поїзд до Відня відходив пізно ввечері. Зібравши речі, отець Василь сумно подивився на потемнілу від часу ікону. На ній одинокий вершник вів свою вічну війну з крилатим змієм. Цю ікону отець Василь завжди возив з собою...

В той день деникінці методично видавлювали артилерійськими залпами їх полк з невеличкого наддніпрянського села. Дві полкові гармати були рознесені вщент після перших хвилин канонади. З села бігли, падаючи під вогнем, селяни. Козаки втискувалися в землю, ховалися за найменшими деревами. Для них село означало єдиний захист. Навколо синів безмежний степ. Полковник Доценко розумів — вивести полк з села означало приректи його на смерть під картеччю і копитами кавалерії на відкритій місцевості. Посеред села підносилася старовинна, збудована ще запорізькими братчиками, церква. Ввечері отець служив там, всотуючи неповторні пахощі старого дерева, просякнутого за сторіччя ладаном і сонцем. Несподіваний нічний напад білих зруйнував його надії на заутреню. Тепер він лежав за хатою і з болем стежив за новими і новими вибухами, які зростали велетенськими сірими кущами навколо церкви. Але командував ворожою артилерією теж боявся влучити в церкву. Нарешті обстріл припинився. До околиць наближалися атакуючі розстрільні. Козаки швидко окопувалися. Старшини зірваними голосами керували приготуваннями. Отець Василь полегшено глянув на вцілілу церкву і пішов до поранених. Раптом він зіштовхнувся з двома знайомими козаками, Гордієнком і Барабашем, які бігли до церкви, тягнучи за собою кулемет. Ціпеніючи, він побачив, як вони швидко зникли в її стінах, а через хвилину тупий ствол "Максима" висунувся з дзвіниці. Отець кинувся до полковника. Той через бінокль уважно розглядав передову розстрільню, швидко кидаючи накази вістовим. Отець Василь закричав, що не можна ставити кулемет на дзвіницю, що тоді вона перетвориться на мішень для артилерії. Полковник відірвав від бінокля обвітрене степовим вітром і кавалерійськими атаками обличчя. Його слова були короткими і жорсткими:

— Не буде нас, не буде і церков, панотче, ідіть до поранених!

До збудованого швидкоруч у саду лазарету доносились звуки бою. Отець Василь сповідував умираючих. Він намагався зосередитися, але його вухо мимоволі вловлювало серед гамору бою

сухий тріск кулеметних черг із дзвіниці. Білі халати лікарів швидко просякали рудою. Іноді до саду залітали кулі, зрізуючи вишневі гілки, густо всипані квітучим цвітом.

Земля здригнулася від артилерійського залпу. Отець Василь вискочив з саду і застиг, — крізь густий дим палаючих стріх він побачив обриси церкви і спалахи кулеметного вогнику. Раптом навколо церкви роздався гуркіт і виріс клубний вихор. Йому здалося, що церква повільно підіймається до неба. Щось оголомило священика, і він упав.

Їх врятувала кавалерійська бригада Чорних Запорозжців, які поверталися зі вдалого рейду. В степу ще вирував бій; вже козаки, готові щойно вмерти, бігли в контратаку за перемогою, а отець Василь, хитаючись, брів до місця, де стояла церква. Майдан був глибоко переораний ритвинами від вибухів. Несподівано серед уламків він побачив ікону. На ній, обпаленій вибухом і пробитій сталевим сколком, проступав на коні Святий Юрій. Отець Василь довго стояв, розглядаючи ікону, потім машинально підвів очі до неба. Воно було затягнуте димом, і тільки деінде синіло незатьмареним...

З того часу ікону отець Василь завжди носив з собою. Він позіхнув, поклав загорнуту ікону до валізи і глянув у віконце на мирні подебрадські вулиці — треба було вирушати.

3.

Місто було як місто, звичайне австрійське містечко, яке навіть не помітило, що перестало належати до імперії. Відсутність великих заводів обумовило досить спокійну і самовпевнену буржуазну вдачу громадян, які здивовано споглядали на класові битви у великих метрополісах.

Петро Бойчук і отець Василь без перешкод добралися до славнозвісного санаторію. Господар його, приголомшений злочинном, був приємно здивований новими постояльцями, хоча чесно попередив про те, що трапилося. Бойчук заспокоїв його, натякнувши, що якби він обминав всі місця, де траплялися вбивства, то йому довелося б перебратися на місяць.

Було відразу видно, що і так нечисельне у зв'язку з перманентною кризою населення санаторію різко зменшилося після зловісних подій в кімнаті пані Н.. Багато номерів були вільними, і новоприбульці змогли обрати собі чудові кімнати на четвертому поверсі, з вікнами на впорядкований сосновий ліс.

Вже до вечора Бойчук добре знав, завдяки доброзичливості коридорного і пачці цигарок, місце розташування зловісної кімнати, а також те, що пані Н. знаходиться до закінчення розслідування і повного видужання в іншій кімнаті під наглядом лікарів і охороною поліцейського.

Вранці отець Василь і Бойчук зустрілися на прогулянці в лісі. Отець Василь здивувався великій кількості нових знайомих галичанина — ледь не кожний зустрічний вітався з ним по імені.

Нарешті, коли з ними несподівано люб'язно розкланявся довгов'язий чоловік у старій військовій формі без відзнак, отець Василь обережно зауважив:

— Складається таке враження, що ви відпочиваєте тут уже півроку. Завжди дивувався вашому вмінню знаходити спільну мову з навколишнім світом.

Бойчук не замислюючись відповів:

— Завжди вважав, що знаходити спільну мову з навколишнім світом є прерогатива вашого сану, панотче. Я лише спілкуюся з людьми, мені завжди цікаво спілкуватися з людьми.

— Але це потрібно вам для того, щоб отримати необхідну інформацію. Це відкидає елемент щирості.

— У цьому між нами і різниця — ви виконуєте свої обов'язки перед Богом і вважаєте, що це є гарантом щирості, а я перед нашою справою.

Отець Василь надовго замислився, зосередивши погляд на вимощеній сірою плиткою доріжці, а потім обережно зауважив:

— Ви вважаєте, що Бог не стосується нашої справи?

— Боюся, що він зайнятий більш важливими клопотами або занадто довіряє українцям, щоб вирішувати за них українські проблеми.

— Без віри ми не зможемо вирішити наші проблеми.

— Перепрошую, віри у що? Якщо слідувати християнській ортодоксії, то ми ще у 1918 році повинні були не брати зброю, а молитися, щоб поляки, більшовики, росіяни, німці схаменулися і пожаліли нас, таких богобоязливих і смиренних. Втім, боюся, що більшість українців цим і займалася.

— Хіба не можна поєднати боротьбу за Батьківщину і віру?

— А наскільки вбивство ворога буде відповідати заповідям? Це вже передбачає нещирість. Хоча б перед собою.

— Я ніколи не брав у руки зброї.

— Але обіцяли підтримку Бога тим, хто її тоді взяв. Можливо, і гвинтівки, якщо не ножі, освячували.

— Вони переступили через заповіді, але для боротьби за збереження тих же християнських чеснот.

— Знаєте, панотче, іноді я думаю, що останні півтора сторіччя ми були занадто правильними християнами. На радість наших сусідів.

Отець Василь знов надовго замовк, перебираючи в думках свої можливі відповіді і нові можливі зауваження Бойчука. Потім несподівано для самого себе запитав:

— Але ви залучили мене до цієї справи. Чому?

Бойчук різко зупинився. Він сухо глянув у вічі отця Василя.

— Ви знаєте, з ким ми боремося? Кому ми програли війну? З ким зіткнувся полковник у двадцятому році і ким є наш ворог насправді? Можливо, у нас вперше з'явився шанс зрозуміти це...

— ...і для цього вам потрібні не тільки ті, хто вміє добре стріляти.

Бойчук не відповів, повернувся і пішов по доріжці. Отець Василь неспішно попрямував за ним.

* * *

Директор санаторію, доктор Рідер, мав блискучу лисину і величезні вільгельмівські вуса. Він трохи напружено сидів у своєму шкіряному кріслі, і в отця Василя промайнула думка: "Мабуть, боїться, що і я прийшов заявити про від'їзд". Священик стримано кахикнув із ввічливості і почав, старанно добираючи німецькі слова:

— Наскільки мені стало відомо, ваша пацієнтка, в кімнаті якої трапився цей жахливий випадок, є українкою.

Директор здивовано почовгав у кріслі і відповів:

— Ну, наскільки мені відомо, в останні часи так стали називати наших колишніх співвітчизників — рутеніїв або русинів. Нещасна мало розповідала про своє минуле, але в реєстраційній картці записано, що вона русинка.

Отець Василь задоволено продовжив:

— Так от, окрім того, що я теж є ...е-е, русином, я маю священницький сан в релігії, яку сповідує більшість моїх земляків.

Доктор Рідер несподівано енергійно потиснув руку отцю Василю і заявив:

— Надзвичайно радий привітати пастора однієї зі слов'янських церков.

Отець Василь трохи зніяковів, але продовжив:

— Сподіваюся, що зустріч зі мною трохи полегшить її страждання.

Директор з ентузіазмом підтримав отця Василя:

— Обіцяю вам переговорити з хворою і негайно повідомити про відповідь. До речі, як вам відпочивається у нас? Можливо, вас турбує мала кількість відпочиваючих? Можу повідомити добру новину — незабаром до нас прибуває група туристів з Італії.

— Дякую, у вас чудовий санаторій, і не маю сумніву, що новоприбулі додадуть нашому відпочинку приємне поживлення.

* * *

Після вечері отець Василь сидів на балконі, намагаючись зосередитися на минулій бесіді з Бойчуком. У двері постукали — це був санітар, який повідомив, що пані після розмови з гером лікарем очікує на гера пастора. Вловивши себе на несподіванім хвилюванні, отець Василь відправився за санітаром. Біля дверей кімнати звично дрімав здоровенний поліцейський. Почувши кроки по коридору, він схопився, але заспокоївся від легкого кивка лікаря.

Кімната була добре освітлена електричним світлом. Після напівтемряви коридору очі отця Василя не відразу побачили молоду жінку, яка стояла вглибині кімнати. В її постаті він відчув напруження і страх. Отець Василь почув, як закрилися за санітаром двері, і зробив крок уперед. Тепер він зміг більш детально роздивитися її. Чорне волосся зібране у просту зачіску, гарне обличчя, характерне для українсько-польського порубіжжя, великі очі, сповнені безмежного відчаю.

Отець Василь зробив ще один крок вперед і раптом сказав, несподівано для себе, по-українськи:

— Доброго вечора, пані Наталю.

4.

Петро Бойчук не розпитував отця Василя про розмову з Порецькою. Він знав, що тепер настав час діяти священику, і зосередився на спогляданні за відпочиваючими. Через два дні після їх прибуття з Подебрад у санаторії залишилося не більше десяти чоловік. Бойчук, поміркувавши, дійшов висновку, що серед них навряд чи є агенти ГПУ чи Дефензиви, і вирішив трохи відпочити. Тепер він цілими днями сидів на балконі, потягуючи червоне вино, і милувався лісовою природою. Тим більше, що з балкону було дуже добре спостерігати за отцем Василем, який щодня проходжався з Наталею по санаторійних доріжках.

На третій день Бойчук наважився запитати в отця Василя про Наталю. Священик довго дивився кудись над головою галичанина, потім сказав:

— Ця дівчина пережила дуже багато, набагато більше, ніж може витримати жінка. Вона дуже боїться. Я думаю, що найбільше вона боїться самої себе або скоріше зловісної сили, яка живе в ній. Наталя не пам'ятає, що сталося з нею, але впевнена, що тих трьох вбила саме ця сила. Вона зізналася, що іноді немов провалюється у світ, сповнений потойбічного жаху.

— Що далі, панотче?

Отець Василь потиснув плечима:

— Боюся, що пані Наталя опинилася на межі двох світів. Вона не знає, де знаходиться Бог, але боїться, що сатана живе саме в ній. Сподіваюсь, що Наталя знаходить спокій у бесідах зі мною і вірить, що я зможу допомогти їй.

— А ви можете?

— Час, потрібен час.

— Боюся, що якраз часу в нас і немає.

— Чому?

Петро Бойчук мовчки подивився крізь скло бокалу на червоне сідаюче сонце.

* * *

Вранці до санаторію прибули вісім відпочиваючих із Італії. Як і годиться італійцям, вони були галасливі, чорняві і швидкі. За півгодини вони встигли перетворити санаторій на невеличке італійське містечко. Отець Василь взагалі вирішив, що їх не менше трьох десятків, а Бойчук з жалем згадував минулі тихі дні. Головою групи був елегантний пан на ім'я Анжело. Італійці співали, пили вино, грали в теніс, влаштовували пікніки, словом, поводити себе як належить італійцям. Анжело встигав всюди, і вже через пару годин після прибуття він встиг заприятелювати з усіма.

Бойчук, всупереч своїй звичайній комунікабельності, досить стримано поставився до знайомства з італійцями. На другий день споглядання за новоприбулими він відчув неспокій, і чим більше споглядав з балкону на їх веселу метушню, тим невідступніше почуття неспокою переростало в занепокоєння, а потім і в тривогу.

Нарешті він зрозумів причину своєї стурбованості: йому здалося, що за хаотичним пересуванням італійців по санаторію криється залізна послідовність і логіка. Щоб переконатися в цьому, Бойчук вирішив зосередити увагу тільки на доріжці, яка вела з санаторію до міста. Звіряючись з годинником, він вирахував, що один і той же італієць проходить по ній з сачком для ловлі метеликів через кожні двадцять хвилин (навіть чи там було найбільше скупчення метеликів), тенісисти приходять грати теж через чіткі відтинки часу (навіть в години найдужчої спеки), а співи лунали з галявини, яка знаходилася на протилежному кінці санаторійної зони, в місці, де було повно комах.

Бойчук спустився до регістратури і попросив журнал прибуття відпочиваючих, пояснивши, що шукає свого знайомого. З'ясувалося, що італійці рівномірно розселилися по двоє на кожному поверсі будинку. Він нічого не сказав отцю Василю і зранку продовжив спостереження. Всі напрями руху італійців повторилися, тільки змінилися люди. Бойчук дістав план санаторію і накреслив місця постійного перебування італійців і траєкторії їх пересування. Обличчя його пополотніло — виходило, що новоприбулі надзвичайно професійно перекрили всі підходи до санаторію і взяли під свій контроль весь будинок, де жили відпочиваючі. Особливо його занепокоїло те, що де б не з'являлася Наталя з отцем Василем на прогулянках, поблизу відразу виникала пара балакучих італійців.

Після обіду Бойчук вийшов на вулицю. Майже відразу біля нього опинився пан Анжело. Обережно витираючи спітнілий лоб, італієць привітно запитав по-німецьки з сильним італійським акцентом:

— Ви поляк ?

— Так.

— Дуже цікаво, я ніколи не був у Польщі.

— А я ніколи не був у Римі, але дуже багато читав про "Вічне місто".

— О так, Рим — найкраще місце у світі!

— Цікаво, чи ще досі стоїть на Віа д'Аннуціо пам'ятник Великому походу на Рим.

— Так, звичайно!

Бойчук ввічливо подивився на годинник, попрощався і повернувся на балкон. Через годину до нього завітав отець Василь. Галичанин не став приховувати своєї стурбованості:

— Думаю, панотче, що нам треба готуватися до евакуації.

— ?

— Новоприбулі такі ж італійці, як ми з вами японці. Хоча боюся, що наживати п'ятами звідси буде тяжче, ніж з Берези — Картузької.

— Що їм потрібно?

— Думаю, що пані Порецька.

Отець Василь розгублено опустився на стілець:

— Виходить, що спочатку про зловісні здібності Наталі здогадався господар книжкового

магазину, любитель окультизму. Він спробував на своєму дилетантському рівні підкорити її собі. Тепер про це довідалися інші, можливо, набагато більш могутні сили. Хто вони насправді? І що робити нам?

— У першу чергу, постійно триматись один одного; в другу, подумати, — як чкурнути з цього санаторію і вивезти панночку. Тільки б вони нас не випередили.

5.

Сонце повільно падало за гострі верхівки сосен. Отець Василь, поглядаючи, як червоніє обрій, розмірковував над останньою розмовою з панною Наталею. Він розповідав їй про Україну, друзів і своє життя. Раптом вона заплакала і панотець довго не міг заспокоїти її. Нарешті Наталя заспокоїлася, і, благально дивлячись йому в очі, прошепотіла:

— Я хочу додому, заберіть мене з собою.

Що він міг пообіцяти їй? Ніхто з них не мав дому. Вони не зберегли дім, ні для себе, ні для неї. Отець Василь відчув гострий відчай, — що вони могли зробити для цієї нещасної дівчини; невдахи, які програли свою Україну у грі за чужими правилами. Він подивився на ікону — Святий Юрій невтомно проштрикував змія. Скільки часу пройшло з тих пір, як іконописець намалював для чубатих братчиків цю ікону! Де ті братчики, де їх вороги, а похмурий вершник б'ється далі, не думаючи ні про перемогу, ні про поразку...

У двері хтось обережно постукав. Отець Василь, попереджений пильним Бойчуком запитав:

— Хто там?

З-за дверей почувся стурбований голос:

— Перепрошую, гер пастор, вас терміново хоче бачити лікар Рідер — щось трапилося з його пацієнткою!

Отець Василь тремтячими від поспіху руками відчинив двері. На порозі стояв пан Анжело, за ним стовбичило два довгов'язих "італійці".

Пан Анжело швидко вштовхнув панотця в кімнату, гречно поклонився і сказав щирою українською мовою:

— Часу в нас обмаль, панотче, тому вибачте за прискорені методи розмови.

Від удару в обличчя отець Василь відкинувся назад, але хтось підхопив його ззаду і стусонув по нирках. Захлинаючись кров'ю, отець Василь обважніло завис на руках нападників.

Пан Анжело, схрестивши руки, дивився, як його поплічники мордують священика. Потім, побачивши, що той ось-ось втратить свідомість, дав знак припинити. Він підійшов до панотця і, схопивши його за бороду, повернув обличчям до себе:

— А тепер кажи, попе, що тобі встигла накалякати Порецька.

Панотець мовчки дивився йому в очі.

Пан Анжело тихо заговорив, наблизивши обличчя до його скривавленої скроні:

— Ви невдахи, ви нікому не потрібні, ви тільки граєтесь в борців. Ваш час минув, втім, його

ніколи й не було. Ваші українці призначені бути холоуями, іншої ролі вони самі не хочуть. І вони з задоволенням будуть вмирати за своїх панів, кими б ці пани не були, але не за свою Україну. Ти не потрібен своїм рутеніям. Зараз розкажеш все моїм хлопцям і, може, проживеш скільки тобі залишилося.

Отець Василь погано бачив обличчя Анжело крізь червоний туман, який застилав очі. Тіло пронизував гострий біль. Слова ворога додавали розпачу і печеним залізом ятрили душу. Отець Василь відчув, як з очей потекли сльози болю і відчаю. Несподівано крізь чисту вологу він чітко побачив ікону. Святий Юрій продовжував свій бій.

Пан Анжело помітив, як губи священика скривила посмішка. Він махнув рукою своїм людям і важко пішов до дверей.

* * *

Петро Бойчук обережно ступив на карниз — щоб перейти до балкону в кімнаті панотця, треба було пройти, втискаючись у стіну, по вузькому виступу більше двадцяти кроків. Босі ноги відразу відчували прохолоду каменю. У двері продовжували обережно стукати. Бойчук розставив руки і, відчуваючи гостру шорсткість, почав повільно переступати.

Один раз йому довелося пройтися так по карнизі шостого поверху у Львові, втікаючи з проваленої явочної квартири від польських тайняків. З того часу, при згадці про таку подорож, ступні починало колоти немов доторками струму. І тепер Бойчуку здавалося, що він йде босоніж по вістрях голік. Десь на середині шляху йому стало страшно, що ступні може звести судом. Бойчук зупинився, — колоття у ступнях посилилося. Тоді він розізлився. Попереду чекала зустріч з вісімкою добре вишколених бойовиків, а він перелякався жалюгідної висоти! Від такої недишкретності галичанин досить швидко дістався до жаданого балкону. Учепившись руками за поручні, він полегшено зітхнув — все ж своїм рукам він довірявся більше, ніж ногам.

Бойчук тихо переліз через поручні, витягнув з кишень піджака черевики і взувся. За вікном чулися глухі голоси. Бойчук дістав револьвер з кобури під пахвою, звів курок і сунув за пояс. Збудження від небезпеки наповнило тіло легкістю і жорстокою силою. Крізь широкі скляні двері він побачив, що отець Василь лежить, зігнувшись і хапаючи розбитим ротом повітря. Один із псевдоіталійців витягнув ніж і схилився над ним. Не гаячи часу, Бойчук схопив важкий стілець, який стояв на балконі, і кинувся до кімнати. Той, що був з ножем, спробував ухилитися, але галичанин встиг вправно зацідити йому стільцем у голову, відштовхнув повільно сідаюче тіло і вчепився в іншого, який стрімко сунув руку до кишені. Тяжко дихаючи і скрегочучи зубами, вони затупцювали по підлозі. "Італієць" був набагато міцніший за Бойчука, але його згубило занадто велике покладання на заховану зброю. Замість того, щоб почати битися з нападником голіруч, він вперто намагався вихопити пістолет. Бойчук скористався цим і, несподівано вчепившись у плечі ворога, різко буцнув лобом йому в обличчя. Щось хруснуло — і тіло "італійця" м'яко осіло на підлогу. Позаду почувся стогін. Галичанин швидко озирнувся — перший хитаючись підіймався, в руках виблискував ніж. Бойчук дістав свій револьвер і націлів тому в голову:

— Кидай ніж, вар'яте.

Той, не звертаючи уваги на погрозу, задер закривавлене обличчя і повільно пішов на галичанина. Бойчук перехопив кволу руку з ножем і, вперши револьвер у груди, натиснув на гачок. Тихо клацнув постріл, і нападник звалився.

Бойчук схопив другого за комір. Голова переможеного безвільно мотлялася, зі зламаного носа

густо текла руда кров:

— Хто ви такі? — похмуро запитав Бойчук, тицьнувши револьвером "італійцю" під ніс.

Той декілька разів кліпнув очима. З рота вирвався хрип. Бойчук вдарив стволом йому по голові. Раптом відчув чийсь пальці у себе на плечі. Бойчук різко обернувся — позаду стояв отець Василь, ледве промовивши:

— Так не можна.

Галичанин хижо блиснув очима:

— Відійдіть, панотче, зараз моя черга, — і відразу повернувся до "італійця", — кажи, сволото...

Той напівсвідомо хитав головою. Бойчук щосили вдарив його рукояттю револьвера по скроні, швидко обмацав кишені, витягнув пістолет і підвівся:

— От що, панотче, треба тепер мені навідатися до пані Наталі, а ви спробуйте перечекати в лісі, і якщо за півгодини я не з'явлюся, чим скоріше тікайте з Австрії.

Отець Василь мовчки подивився, як галичанин вправно вставляє в барабан свого револьвера набій, перевіряє затвор трофейного пістолета, і тихо сказав:

— Я з вами.

* * *

Коридор, як завжди, був у напівтемряві. Панотець і Бойчук спустилися на третій поверх. Галичанин боявся, що там буде хтось з "італійців", але тільки на стільці біля кімнати Наталі самотньо куняв поліцейський. Отець Василь полегшено зітхнув. І пішов було вперед, але Бойчук притримав його за плече. Отець Василь не міг впізнати свого колись скептичного і трохи нервового супутника. Тепер від Бойчука випромінювала якась незрозуміла сила, надійна і небезпечна водночас.

Галичанин тихо пішов уперед, тримаючи за спиною руку з ножем.

Поліцейський підхопився, коли Бойчук був від нього на відстані п'яти кроків. Їх швидкі рухи панотець не зміг зрозуміти, але через долю секунди поліцейський вже лежав на підлозі з револьвером у руках, а галичанин схилився над ним, витираючи ніж. Отець Василь відчув, як його тіпає лихоманка. Він упізнав у поліцейському одного з "італійців".

Бойчук пильно подивився на панотця і прошепотів запитально:

— Дати вам зброю, отче?

6.

Двері були відчинені. Бойчук обережно зайшов до кімнати і прислухався. Йому почулося щось схоже на глухий спів, від якого крижані гусаки поповзли по хребту. Отець Василь запитально подивився на Бойчука.

— Вперед, — тихо скомандував той і прослизнув до порожньої вітальні.

Тепер спів, який лунав зі спальні, став гучнішим. Він притягував, вабив до всесильного зла, яке

не ставило перед людиною вічних тортур вибору і обіцяло за дрібні послуги вічну насолоду і легкість існування. Зі спальні відблискувало мерехтливе світло.

Бойчук, тримаючи пістолети в обох руках, обережно зазирнув туди.

По краях спальні стояли троє "італійців". В руках у них блимали великі свічки, нахилені вогнем донизу. Посередині спальні, владно і зловісно, розчахнула кінцівки велика п'ятикутна зірка, викладена з червоних стрічок, на яких жовтіли незрозумілі надписи, на зірці мерехтіли похилені чорні свічки. Далі, біля самого ліжка, стояв пан Анжело, тримаючи велику книгу, яку він, розтягуючи нечасті голосні і приспівуючи, читав. Слова незнайомої мови нагадували крикання ворона. Зосереджене, напівбожевільне обличчя його було повернуте до ліжка.

Бойчук придивився і зблід — там, в одній нічній сорочці, лежала Наталя. Зап'ястя і литки були міцно прив'язані цупкими мотузками до стінок ліжка. Окрім того, три широких чорні паси притягували її за плечі, стегна і коліна до сітки. Очі закривала широка чорна пов'язка, а рот був забитий кляпом. Час від часу тіло її, немов пронизане ударами струму, випиналося, намагаючись звільнитися, а крізь кляп виривалися здавлені стогони болю і відчаю.

Бойчук зробив рішучий крок уперед і підніс зброю, Анжело озирнувся на нього і спокійно сказав:

— От ми вас і дочекалися!

Яскравий зблиск вдарив у вічі галичанина, він випустив зброю і впав.

Коли Бойчук прийшов до тями, руки його були скуті позаду наручниками, а двоє "італійців" стовбичили по боках. Отець Василь, який не здавався їм боєздатною одиницею, навіть не був скутий. Анжело, з помітним жалем, складав у великий саквояж якісь речі. Побачивши, що галичанин отямився, він підійшов до нього і щосили вдарив в обличчя:

— Грайся у війну з недалугою Дефензивою!

Бойчук виплюнув два зуби і, намагаючись зберігати презирливий тон, сказав:

— Твої каліки і до краківських тайняків не дотягують. Чуєш, Анжело, чи як тебе там.

Анжело зблід, потім підібрався і спокійно сів на стілець:

— Через десяток хвилин ми заберемося звідси; пані Наталя продовжить своє сходження до призначених їй сфер у більш ізольованому місці, а два ваших трупи переконають поліцію, що з цими вбивствами пов'язані українські фанатики. Ви програли, як завжди.

Бойчук майже примирливо запитав:

— Ви з ГПУ?

Анжело розсміявся:

— Поки я тут зображав італійця, то став, відповідно, і занадто балакучим. Його голос забринів залізом. — Я скажу вам, хто ми, хоча ви ніколи не досягнете могутності нашої організації. Зараз я офіційно входжу до спецгрупи Комінтерну з дослідження окультних явищ. Але це тільки з того часу, коли перший глобальний експеримент у Росії вдався. На черзі ряд інших. Але це вже не в моїй компетенції.

Отець Василь не витримав:

— А що в вашій компетенції?

Анжело холодно глянув на отця Василя:

— А, панотче... Ми з вами виконуємо, взагалі, одну справу — збираємо душі. Тільки ви достеменно не знаєте для чого, на відміну від мене.

Анжело підійшов до зв'язаної Наталі.

— Найтяжча її мука –подвійність між двома світами, і якби не ваше втручання, то цей дуалізм для неї через хвилину перестав би існувати. А тепер мені прийдеться повторювати цю болісну процедуру. Ми лікарі, ми лікуємо всіх, бо вся біль світу є породженням індивідуалізму. Скільки людей, більше того, скільки народів за останні тисячоліття ми позбавили цієї хвороби. А вже за допомогою чого — святої інквізиції, містичних культів, найпрогресивніших вчень, торгівельних імперій, праведних війн чи "Всесвітньої держави трударів" — не має значення.

Раптом Анжело повернувся до Бойчука:

— Знаєш, чого ви програли, і завжди будете програвати? Ви завжди дотримуетесь правил і одного Закону, а у нас безліч правил і законів, і ми можемо їх змінювати в залежності від нашої мети. Ми володіємо такими силами, які і не снилися вам.

Отець Василь тихо промовив:

— Вбийте нас, але відпустіть Наталю.

Анжело засміявся:

— Щоб підкорити будь-який народ, необхідно підкорити жінок цього народу.

На вулиці загарчав мотор автомобіля. Анжело підійшов до вікна і задоволено сказав:

— Ну ось і наш резерв... Я багато міг би ще сказати, особливо вам, панотче. До речі, ви ніколи не замислювалися, як ваші предки обходилися без сатани і Христа ще тисячу років тому?

Анжело коротко наказав своїм людям:

— Приготуйте панну до подорожі.

Троє з них заходилися навколо Наталі. Бойчук вирішив, що це вдалий момент для героїчної смерті і спробував рвонутися, але отримав різкий удар у скроню від "італійця". Анжело витягнув широкий ніж і підійшов до галичанина:

— Навіть героїчну смерть ти собі не виборюєш, — він схопив Бойчука за горло і підняв ніж, вигукнувши коротку фразу на невідомій мові. Галичанин спробував не закривати очі. Йому здалося, що зіниці Анжело, змінюються, жовтіючи і перетворюючись на сильно звужений овал.

Раптом в кімнаті грохнув постріл. Анжело випустив ніж і схопився за бік. Здивоване обличчя його миттєво спітніло. Бойчук побачив револьвер у руках священика і, миттєво підхопившись, вдарив плечем у живіт Анжело, — той з вигуком болю звалився на підлогу. Бойчук нахилився і брикнув ногою "італійця", який кинувся за ним. Той зігнувся навпіл, але на галичанина навалилися троє інших. Панотець сунув револьвер у кишеню і, схопивши тяжкий підсвічник,

грохнув їм по потилиці одного з "італійців". На підлозі тяжко вовтузилося декілька тіл. Ще один удар підсвічником відключив "італійця", який душив Бойчука. Нарешті галичанину вдалося щосили копнути останнього коліном в пах і, відсапуючись, відскочити до панотця:

— Тримайте їх на мушці, — в кишені у Анжело повинні бути ключі від наручників!

Наставивши на "італійців" зброю, панотець сунув руку в кишеню Анжело. Елегантний костюм того був просякнутий кров'ю. Обличчя панотця скривилося від огиди, але він швидко намацав маленькі ключі. Бойчук нетерпляче смикав плечима, поки священик невміло відмикав наручники, — ось-ось повинні були з'явитися нові вороги.

Анжело нерухомо лежав на підлозі, навколо нього по ковдрі розходилася темна пляма. Отець Василь кинувся до Наталі, намагаючись відв'язати її від ліжка. Раптом вони застигли — двері тихо зарипіли, відчиняючись. Бойчук швидко зачався за стіною, вихопивши пістолет, отець Василь з жалем подивився на кинутий підсвічник і, повагавшись, теж дістав револьвер. Йому здавалося, що його серце гупає на весь санаторій. Отець Василь спробував молитися, але уявив себе з боку — священик з револьвером у руках, який зачався в засідці, і йому раптом стало смішно.

Хтось обережно ввійшов до кімнати. Отець Василь підняв револьвер. У напруженій тиші пролунало насмішкувато:

— Овва, панотче, що ж тут сталося, якщо ви за зброю взялися!

Отець Василь видихнув і опустив зброю — перед ним стояв полковник Гай.

За полковником до кімнати зайшли Андрій Балковий та Кожух. Їм вистачило одного погляду, щоб зрозуміти нічні пригоди в кімнаті пані Наталки. Бойчук незадоволено сказав:

— Ще трохи, панове, і ми б один одного перестріляли.

На це Кожух зауважив, що панотець, судячи з кількості переможених, вартий чотирьох. Тим часом священик швидко перерізав мотузки на руках і ногах Наталі, витягнув кляп і почав знімати пов'язку з очей. Балковий раптом вигукнув:

— Не треба!, — але було запізно — священика пронизав пекельний погляд.

— Дивися на мене! — закричав Балковий і кинувся до дівчини. В руках він тримав великий білий рушник, мережаний червоним та чорним. З губ Наталі зірвався придушений стогін. Балковий повільно витягнув рушник перед собою. Декілька хвилин вони стояли навпроти один одного.

Очі Наталі закрилися, і вона доторкнулася пальцями до рушника.

Десь грала музика.

ЧАСТИНА III

Храм Жаху

1.

Я, не поспішаючи, йшов вдовж довгих книжкових стелажів. В одній руці тримав фоліант про німецькі замки, шукаючи місце, звідки взяв його. Іншою рукою обережно проводив по твердих книжкових обкладинках. Доторк до кожної книги давав неповторне відчуття наближення до безмежних знань, зібраних за поживклими шкіряними і картонними брамами.

В книгозбірні було тихо і прохолодно. Десь за лабіринтами стелажів чулися тихі кроки інших щасливців, допущених до свята святих відділу рідкісних видань університетської бібліотеки.

Так я міг ходити годинами, — назви книг і імена авторів породжували безліч асоціацій і думок, достатніх для довгих роздумів. Лише іноді я не витримував і витягував якийсь старий том, і тоді надовго застигав, гортаючи зліплені сторінки. Люди, зображені на гравюрах, ідеї і відкриття захоплювали розум і тоді починав відчувати, як розчиняєшся в подіях і буревіях давно минулих століть і далеких країн. Але знання завжди викликало відчай — ніколи не можливо знати все, що відбувалося колись, ніколи не можна знати, що буде відбуватися далі і, навіть те, що відбувається зараз, і тоді мені здавалося, що книги і знання це самоомана-гонитва за вирієм, марне сподівання зберегти вічність, заховавшись за чорними рядками літер і малюнків. Пройде трохи часу, навічно спочинуть герої трагедій, світових війн і політичних катастроф — і що залишиться для нас? Залежно від багатомовності хроністів, прикрашена і цікава історія. Чим вона є — навряд чи вчителькою життя, скоріше захоплюючим читвом до чашки кави.

Я з сумом подумав, що і ми, покоління, яке вмирало чотири роки за дивну країну, якої так і не стало, нічого не залишимо після себе, окрім сотень томів, які навряд чи чомусь навчать наступних у безконечній черзі будівничих міфічної держави. Як би не було, здавалося, що ми вже пройшли свій відтинок. І це було найгірше.

Взагалі і я, і мовчазний полковник, іронічний Кожух, самовпевнений Бойчук і мудрий отець Василь, всі ми женемся за нашим часом, який минув восени 1920 році.

Але чому саме ми зіткнулися з загадкою, яка знаходилася так далеко за межею всіх людських уявлень про здоровий глузд і реальність?

Нарешті я розшукав місце для книги і акуратно вставив на місце путівник. Це повернуло мої думки до останніх подій.

Ми повернулися з Німеччини без особливих перешкод і відразу знайшли повідомлення про від'їзд Бойчука і панотця до Австрії. Довелось і нам відправитися туди. Наша машина прийшла першою, ми забрали Наталю, Бойчука, панотця і швидко покинули санаторій. Коли ми їхали нічною дорогою, повз нас промчалася велика машина з критим верхом. Бойчук довгим поглядом провів зникаючий блиск фар, але нічого не сказав.

Ми вирішили не ризикувати і не затримуватися довго в Подебрадах. Наталю тимчасово влаштували на квартирі Івана Донця, який разом з дружиною у цей час працював далеко за містом на арендованій землі. Кожух відправився на ферму до Марти владнати відомі тільки йому проблеми, ми з полковником розбирали записи професора Курца, отримані у Темпельгофі, Бойчук безуспішно намагався злагодити політичні суперечки, які спалахнули в середовищі місцевого відділення Організації, а отець Василь попрохав дати йому час на піст, молитви і роздуми після "відпочинку" у санаторії. Так чи інакше, але ми готувалися до наступного кроку нашої місії.

Я повернувся і пішов до виходу. Спускаючись по сходах бібліотеки, я зненацька відчув чийсь

гострий погляд. Трохи сповільнив кроки, потім, немов випадково, обернувся. У м'яких променях серпневого сонця стародавній будинок бібліотеки мирно височив, декілька заклопотаних студентів неспішно спускалися за мною.

Я вийшов на вулицю, завернув за ріг, і знов пронизливе відчуття недоброго погляду охопило мене. Біля години я плував по місту, намагаючись відчепитися від можливих таємничих спостерігачів. Іноді мені здавалося, що все спокійно і переслідування просто мариться, але згодом знову накочувалося гостре почуття незбагненої тривоги. Декілька разів я пробував несподівано озирнутися, зупинявся біля дзеркальних вітрин магазинів — нікого підозрілого позаду не було.

Місто я знав непогано — деякий час підробляв водієм таксі. Нарешті я вибрався на Жижкову алею. Насолоджуючись останніми тижнями літа, міщани чинно проходилися поміж старими деревами під музику військового духового оркестру і світ, здавалося, назавжди забув свої біди і війни.

Один я був далекий від цього непорушного спокою. Здавалося, що навколо мене невпинно звужується коло невидимих переслідувачів.

Раптом у глибині алеї почулися веселі вигуки — назустріч мені йшов натовп збуджених, розчервонілих чоловіків. Я впізнав їх — це були студенти і викладачі нашої Академії. Попереду, широко, як на полковому плацу, крокував колишній отаман полтавських повстанців, а нині доцент математики Гоголь. Під пахвою він тримав футбольний м'яч.

— Агов, Андрію, ходімо з нами —нарешті ми агрономічний факультет погромили!

Я потиснув його вузьку, але сильну долоню.

— Вітаю, вас, доценте, мабуть вам допомогла відсутність голкіпера Кожуха.

Гоголь недбало махнув рукою.

— Ну то й що... Тільки й того, що швидко рухається. Втім сьогодні вони нас пригощають, так що давай, ад'юнкте, з нами!

Я, не без певного полегшення, втиснувся серед давніх знайомих і рушив по алеї, слухаючи жартівну суперечку футболістів. Ми вибралися з алеї і пішли вузькою кам'яною вуличкою, що вела до кав'ярні Длугоша.

Дочекавшись слушного моменту, я заскочив у відкриті двері високого житлового будинку і застиг, причаївшись у коридорі. Хвилин через десять вирішив вийти на вулицю. Небезпеки я вже не відчував, і мені стало смішно — тікати через півміста, перелякавшись невідомо чого.

Сонце вже зайшло і я, в присмерку, відправився до дому. Крокуючи тихими вулицями, я думав про темний вир, який поступово втягував мене. Раз зіткнувшись із Жахом, неможливо було відступати, — нейтралітету все єдино не вийшло б.

Наталя... Я різко зупинився. Товстуватий поліціант з підозрою втупився в мене. Я повернувся і, намагаючись зберегти спокій, відправився до Наталі. Чим далі я йшов, тим більше відчував страх за неї. Коли до її будинку залишилося два квартали я не витримав і побіг.

Захеканий, я зупинився біля паркану. У віконці кімнати, де жила Наталка, на другому поверсі, слабо блимало світло. Я постояв ще трохи, вагаючись, потім згадав санаторій в Австрії і

рішуче зайшов до будинку. В холі було світло, але покоївки, яка завжди там сиділа, чомусь не було. Я на мить застиг, прислуховуючись до звичних звуків житлового будинку. З одної кімнати лунали звуки гучної розмови, десь співали. Я повільно почав підніматися по сходах, уважно роздивляючись навкруги.

На другому поверсі світла не було. Я озирнувся навкруги і повільно пішов далі. Раптом мені здалося, що будинок, незважаючи на різноманітні звуки, порожній. Мене пересмикнуло. В темряві я пішов далі, тримаючись біля стіни. Дерев'яні сходи тихо рипіли. Ось і кімната Наталі. Я натиснув на ручку. Двері були зачинені. Я прислухався. Обережно постукав.

— Пані Наталко!

Секунди, здавалося, тягнулися вічність. Мені стало ніяково. Потурбувати дівчину через свої дурні страхи! За дверима почулися м'які жіночі кроки. Я ще раз покликав.

— Пані Наталко, це я, Андрій Балковий!

Двері відчинилися. На порозі стояла Наталка. Її перелякані очі з помітним полегшенням дивилися на мене. Я забубонів якісь незв'язні вибачення і зібрався вже вертатися, як вона обережно взяла мене за руку. У неї на очах я побачив сльози.

— Зайдіть, будь ласка, мені дуже страшно.

2.

Здавалося, Наталя боялася торкнутися до речей, які були в кімнаті. Тільки над її ліжком я побачив ікону з Юрієм — змієборцем, прикрашену рушником. В усьому іншому в кімнаті зберігався звичний для господаря лад.

Наталя стримано сіла навпроти. Вона здавалася збентеженою. Я знову спробував виправдати своє вторгнення:

— Вибачте, будь ласка, мені раптом стало страшно за вас.

Голос її прозвучав неприродно спокійно:

— Ми не зможемо втекти від них. Я дуже боюся.

Пекучий жаль за спотворену долю цієї дівчини поступово наростав в моїх грудях. Я встав і пройшовся по кімнаті. Туга тяжко пригнічувала серце. Я не міг бачити благальний погляд нещасної дівчини.

Хто, хто знівечив наш світ? Чий диявольський задум зміг створити силу, яка перемогла нас? Який несамовитий молох скалічив наші життя і душі, викинув з нашої землі, переробивши її на полігон для своїх чергових експериментів, а наш народ на допоміжний матеріал, приречений на поступову загибель? Хто !!?

У відповідь, як останній порятунок, з глибини душі почала підніматися свинцева злива ненависті. Гнів вибухнув в мені. І від цього мій страх і безсила туга щезли. Нечувана сила жорсткою хвилею прийшла їм на зміну.

Я рвучко обернувся. Наталка стояла навпроти. Вона дивилася просто мені в очі і в її погляді була надія. Вона повільно наблизилася і поклала руки мені на плечі. Вперше я побачив її ясну

посмішку. Вона закинула голову назад і прошепотіла:

— Андрію, Анджею, Андрію. Ти врятуєш мене? — її голос запитував і стверджував одночас.

Я притягнув її до себе і поцілував...

...Недобудовані зводи підіймалися над моєю головою і губилися десь у чорній темряві. Я ніколи не міг уявити собі, щоб безодня могла бути зверху, але тепер вона нависала над нами, зі своєю безмежною ненавистю і своїм безмежним Жахом.

Біля мене йшов Порецький, — його рішуче обличчя було бліде і напружене. Два козаки позаду стискали крейдяними пальцями двоствольні рушниці. З кожним кроком простір навколо розширювався — і луна глухо відбивала наші кроки. Ми ледве бачили один одного — густий вологий туман огортав все навколо. Десь чулося хлюпання тяжких крапель, — неясні зловісні звуки тиснули на серце недобрими передчуттями. Я йшов дуже повільно, крок за кроком, тримаючи мисливську рушницю перед собою. Щось тепле і вологе капнуло мені на шию, я машинально провів рукою і підніс долоню до очей — на ній темніла темно-червона пляма трохи загустілої крові. Я підняв очі — зверху зловісно клубився туман.

Прояснилося, і я побачив смутні обриси людини, яка сиділа в зручному кріслі перед нами. Ми зупинилися.

Здавалося, що чоловік слухає нечутну для нас музику. Потім він неспішно повернувся. Це був інженер Гопнер. Він хитрувато посміхався, м'яко потираючи руки.

— Де Наталка? — люто прохрипів Порецький.

— Їй добре. Можливо, ми повернемо її вам після порозуміння з паном Анджеєм.

Я відчув, як гаряча хвиля ненависті накочується на мене. Не тямлячи себе від гніву, підскочив до нього.

— Що за підлість! Собака!

Інженер голосно засміявся.

— От же ця шляхта! Мабуть, сумно стане на світі без ваших блазенських витівок з так званою честю і гідністю. Але світ потребує кардинального оздоровлення.

Обличчя Гопнера відразу стало замисленим. Він продовжив, говорячи скоріше до самого себе.

— І ви будете зайвими з цими застарілими уявленнями, — він клацнув пальцями, немовби підшукуючи влучний вислів, — О! Паразитуючий клас! І ці козаки — реакційна архаїка. Але все незабаром тут стане іншим. Ідеальним суспільством. Взагалі, нам і рукопис не потрібен. Ну хто повірить в містику з таємними силами і Храмами Жаху, коли всі передові люди сприймають світ через прогресивні теорії одного з наших будівничих, в якій все так просто і зрозуміло пояснюється економічним розвитком і класовою боротьбою.

Небезпека в іншому. В вашому впертому народі. Мабуть, буде тяжко долучити його до світового поступу, але без витривалих і слухняних рабів, без необмежених ресурсів ми не зможемо реалізувати наші довгострокові внески. Пам'ятаю, як ледь не пропала наша праця при цьому навіженому Хмельницькому. Прийшлося ділитися з поляками і Москвою. Але все буде по-іншому, все буде наше. Все готове.

Я перебив його промову.

— Ким ти є насправді?

Гопнер немовби згадав про нас.

— Ти хочеш знати, хто ми такі! Та ти не знаєш, ким ти є сам! Порецький багатомовно клацнув курком.

— Або ти віддаєш нам дівчину, або... — і він націлів рушницю прямо в груди інженера. Раптом ми прочули зойк, сповнений відчаю. Кричала Наталка. Обличчя старого стало попелястим, я зрозумів, що він зараз вистрелить, і крикнув.

— Не треба!

Мій вигук заглушив гуркіт пострілу. З двох стволів вирвався білий дим і яскраве полум'я — скрізь них я смутно побачив, як Гопнера підкинуло і він гепнувся назад в крісло. Я кинувся до нього — і відсахнувся. Тепер на Гопнері замість франтуватого смугастого костюму з метеликом була шкірянка, перетягнута блискучою портупеею з дивним червоним знаком на грудях. На ногах були галіфе кольору хакі і чоботи, а на голові чудернацький гостроверхий ковпак з червоною пентаграмою. Незважаючи на широкі рвані рани від картечі, з яких густо сочилася кров, він підхопився і загорлав дивні слова, дивлячись кудись поверх наших голів.

— Товариші, ворогам не здолати наші залізні ряди! Могутньою рукою ми задавимо хижу гідру контрреволюції! Зміцнимо пролетарські лави!

Гримнув другий постріл — на цей раз не витримали нерви в одного з козаків — перевтілений Гопнер знову відлетів назад, коли пороховий дим розсіявся, він знов стояв перед нами — груди його, здавалося, були пробиті картеччю наскрізь, і тому звуки його голосу змішувалися з хрипом, свистом і булькотінням. На цей раз на ньому був зелений френч. Інженер надривно кричав.

— Тепер ми добре бачимо, як український буржуазний націоналізм остаточно показав своє звіряче обличчя, але партія зможе дати гідну відсіч цим жалюгідним покидькам, які не мають нічого спільного з українським народом, відданим справі служіння справі інтернаціоналізму...

Огідно було дивитися на цю примарну постать, яка перевтілювалася на очах, заступаючи нам шлях. Я вдарив його кольбою і він покотився кудись у туман, але і звідти долітало глухе нерозбірливе буботіння. Я зміг розібрати: — "Дорогі друзі, святкуючи річницю довгоочікуваної незалежності України..." Але часу прислухатися до цього марення не було — ми побігли туди, звідки долетів крик Наталки.

Туман роз'їдав очі і забивав легені. Я бачив лише непевні силуети своїх супутників. Наталка вибігла нам назустріч — її біла сорочка немов зіткнулася в повітрі прямо перед нами. Побачивши нас, вона різко зупинилася... і побігла назад. Я швидко наздогнав її і обхопив руками, але вона, дивлячись божевільними очима, заляклими від жаху, несамовито забилася в моїх обіймах. Старий і я намагалися її заспокоїти, але вона не чула і не бачила нас. Несподівано Наталка перестала пручатися і обвисла у мене на руках. Я загорнув її в свою легку куртку і, підхопивши на руки, пішов назад.

Я брів навмання. Здавалося, що ми заблукали — жодна прикмета не підказувала нам шлях до виходу. Попереду щось зарухалося.

Я придивився до темряви і моє волосся стало сторчма. З обох боків повз нас понуро і мовчки брели людські постаті. Їх було дуже багато, і з кожним кроком ставало все більше. Мені здалося, що я опинився в самому пеклі, але ці люди ніяк не нагадували дантівських грішників. Більшість з них була одягнута в прості селянські свитки і сіряки, але серед них чимало мали на собі добрі міські костюми або військові строї, багато зразків одягу були мені не знайомими. Люди брели цілими родинами — жінки тримали за руки дітей, інші несли на руках немовлят. Діти дивилися поперед себе великими дорослими очима, і це було найжахливішим. Здавалося, цілий народ, покірний і приречений, брів на заклання.

Тяжко дихаючи, я озирнувся на Порецького. З його очей котилися сльози — мені здалося, що він розуміє і відчуває моторошний зміст того, що бачить.

Людський потік загубився в тумані. Здалося, що попереду засяяло світло і ми прискорили ходу. Але це не був вихід. Перед нами знов стояв інженер. Його оточувало світло, зловісне мертвенне світло, яке робило всіх однаковими.

Гопнер сміявся. Він задирав голову і сміявся, і сміх його був веселим, життєрадісним і запалючим.

— Ви хотіли мене вбити! Але ж мене ще немає!

Інженер сміявся і поступово збільшувався у нас на очах. Через мить десь зверху до нас долітав його регіт і громовий голос.

— І дам вам врожай, який ви не сіяли, і будівлі, які не будували, і народи, які будуть служити вам...

Невдовзі тільки далека луна доносилася до нас.

Один з козаків крикнув. Я побачив, як висохла рука з гачкуватими пальцями, вихопилась із туману і вчепилася йому в плече. Козак вистрілив з рушниці в туман, і звідти долетіло хрипіння пораненого звіра. Якісь тіні з харчанням виринули з темряви.

— Рятуй Наталку! — страшно крикнув Порецький і випалив у них. Козак підхопив мою гвинтівку.

— Тікайте, пане, а ми з ними поговоримо.

Притискуючи до себе Наталку, я побіг. Позаду бухали постріли, крики і ревіння жахливих, створених пекельною силою істот.

Нарешті перед собою я побачив прямокутний отвір, через який ми ввечері пробралися в це кляте місце. Крок, ще один крок. Гостре почуття небезпеки примусило мене озирнутися. Нас швидко наздоганяло химерне створіння із сліпучими від тваринної люті очима. Я відразу згадав казки про песиголовців. Воно неслося на півзігнутих ногах і в цих рухах було моторошне поєднання мавпячих і людських рис. З пащі на всі боки бризкала слина і кров.

Я обережно поклав Наталену і пішов назустріч чудовиську. Вихопив з чохла мисливський ніж і прийняв стійку, яку бачив на малюнках про полювання на ведмедів. Тепер я нічого не боявся.

З ревінням песиголовець стрибнув на мене. Я відскочив, пропускаючи його повз себе, але трохи не розрахував — гострі, мов леза, пазурі вогнем пройшлися по ребрах. Поки він повертався, я встиг підскочити і з усієї сили всадив довгий ніж прямо в груди. Створіння

відразу скрутилося на підлозі. Тільки після цього я відчув паралізуючий переляк. Якби не думка про Наталену, я так би і застиг на ватяних ногах в очікуванні смерті. Зчепивши зуби я підбіг до дівчини, підняв її і кинувся до виходу.

...І холодне гілля вдарило мені в обличчя, коли ми вихопилися з чорного отвору. Далеким відлунням гупав у скронях останній вигук старого Порецького — "Рятуй Наталку!". Розпанахані м'язи на ребрах нестерпно боліли. Я біг, щосили притискуючи легке тіло дівчини до себе. Десь попереду була галявина біля шляху, де стояв з кіньми ще один козак Порецького — Остап. Ноги ковзали по слизькій землі. Позаду, з тяжким хрипом і тріском, наближалася гонитва. Я оступився і впав на коліна, ледве втримавши непритомну дівчину. Цей ліс допомагав їм. Ногу проштрикнув раптовий і гострий біль. Вигук болю вихопився з моєї горлянки. Вже не знаю, за допомогою яких сил я підвівся і побіг далі, відчуваючи, що зараз мої легені розірвуться від нелюдської напруги. Довге виття сталевую ниткою врзалося у мозок, паралізуючи волю. З останніх сил я видерся на галявину. В місячному сяйві блимнули вирячені від божевільного переляку очі Остапа, який майже висів, вчепившись у повіддя двох оскаженілих коней.

— Пане, інші коні втекли! — закричав він.

Ледь переступаючи ногами, я добрів до нього.

— Жени зараз на станцію, — мої слова вилітали з рота разом з кров'ю, — всі гроші в тебе, довезеш панну... у Київ, ти знаєш, до гімназії ... сюди більше не вертайся.

Остап вскочив на коня. Я обняв Наталену. Очі її були заплющені. Я знав, що бачу мою кохану в останній раз.

Остап підхопив її і його кінь прожогом вилетів на шлях.

Стогнувши від пекучого болю, я ледь зібрався на коня. Відчувши мою слабкість, він відразу піднявся на дибки. Я ледь втримався, вчепившись у гриву. Низький чорний клубок з риком вилетів на галявину. Мій кінь рвонув вперед. Холодний вітер батогом хвостонув в обличчя. Тепер я був впевнений, що гонитва попрямує за мною.

Мені здалося, що довгий шлях до палацу мій кінь подолав одним стрибком. Я зіскочив з нього, і він, гублячи білі шматки піни, полетів далі.

Палац вмирав.

Я зачинив вхідні двері, доплентався до зали, запалив лампу. Декілька слів у щоденник. Віднайдена ще у дитинстві схованка у каміні. Поклавши туди щоденник, я розпалив у ньому дрова.

Вхідні двері тріснули, випинаючись від важкого удару.

Я не достануся їм. Двері ось — ось впадуть під тиском. Звичний світ різко звузився, окреслений світлом від камінного вогню Далі — темрява, яка зараз увірветься і сюди.

Старовинний батьків пістоль, тепло від каміну приємно зігриває понівечену спину. Я підношу ствол до обличчя, палець повільно лягає на гачок. Все...

Я підхопився. За вікном вдарив грім. На вулиці суцільної стіною стояла злива. Ошелешено кліпаючи очима, я декілька хвилин крутив головою. Поступово до мене стало доходити, що я знаходжуся в маленькій кімнаті — злиденному житлі українських вигнанців. Наталка спала біля

мене, і її руки міцно тримали мене за лікоть. Серце надсадно калатало мені у грудях, тіло було вкрито холодним потом. Я полегшено позіхнув, зрозумівши, що це сон. Я ліг на спину і довго дивився у стелю, згадуючи всі деталі свого марення. Неясне відчуття примусило мене підвестися і підійти до дзеркала. Я здер з себе сорочку і при світлі сіріючого ранку, несподівано, побачив у себе на ребрах декілька загоєних багрових шрамів.

3.

За вікном маленької поліської хати лютував давно небачений для кінця літа в цих місцях буревій. Іноді здавалося, що вітер ось-ось зірве стріху, і на голови сидячих навколо столу людей впадуть тяжкі струмки дощу. В хаті було темно і тільки слабкий вогник каганця ледь освітлював полковника, Кожуха, Бойчука та отця Василя. Перед ними лежала вивчена мною вже напам'ять подерта місцева мапа. Говорив полковник, водячи по ній пальцем:

— Користуючись даними щоденника і розповіддю Андрія, ми прийшли до висновку, що Храм Жаху знаходиться саме тут, на кордоні між східною та південною Волиню. Ця зона під час делімітації кордону на переговорах між союстами та поляками в Різі чомусь була визначена як нейтральна і простягається на декілька квадратних кілометрів. Вночі ми спробуємо перейти польський кордон і пробратися до цього диявольського Храму.

На деякий час запанувала мовчанка. Кожух задумливо подивився кудись у віконце і запитав, немовби сам себе.

— І що ми там будемо робити?

— Молитись, — похмуро відповів Бойчук.

Щоб припинити суперечку, я вирішив втрутитися в хід нашої наради.

— Панове, дозвольте мені висловити свої міркування відносно деяких обставин нашої подорожі. Після того, як ми ознайомилися з щоденником і вирішили розплутати цю справу до кінця, — залишилося два незрозумілих натяки — про "велике жертвоприношення" і якусь фатальну дату 1 вересня 1926 року...

— ...яка починається через чотири дні, — уточнив панотець.

— Так. Що стосується цієї дати, то тут я бачу певну закономірність. Чомусь в усіх народів світу певне поєднання шісток вважалося за фатальну цифру, найбільш розповсюдженим є апокаліптичне попередження про "число звіра", три шістки. Можливо, це пов'язане з певними закономірностями в періодизації нещастя і катастроф, які звалювалися на народи і країни. Далеко не будемо ходити. Від поразки під Берестечком до смерті гетьмана Хмельницького пройшло шість років, від першого зруйнування Запорізької Січі в 1709 році до другого зруйнування в 1775 році пройшло шістдесят шість років. Згадаймо недалеке минуле — шість років від початку Першої Світової війни до остаточної окупації України в 1920 році.

— Слідуючи за вашою логікою, пане підхорунжий, наступних неприємностей треба очікувати або в цьому році, або на межі 1932 і 33 років, 1938 і 39 років? — запитав полковник.

— Ну, спроба пояснити історію за допомогою цифрових сполучень не перша, але тут вже якийсь катастрофічний збіг.

— Що таке "Велике жертвоприношення", можна собі уявити, — сказав Бойчук.

— Справді, ми дізналися з рукопису професора Курца, який отримали в Темпельгофі, що для регенерації і багатократного посилення зла необхідно збільшення людського страждання ледь не в геометричній прогресії, як правило, через знищення великої кількості людей. Згадаймо ці ритуальні розстріли в ЧК, не виправдані ні військовою ні політичною необхідністю, "гекатомби трупів", які відверто обіцяли вожді з пентаграмами.

— Свою обіцянку вони перевиконали, — зауважив Кожух.

— Здається, ми стали першими, кому до рук потрапив ключ до розуміння того непотребу, яким захлинається наше сторіччя, але і, можливо, отримали шанс нанести удар по одному з джерел безпосереднього зла, — я тріумфально глянув на своїх супутників.

— Треба поспати хоч з пару годин, — похмуро заявив Кожух. Він на всякий випадок потрусив свій легендарний кисет, але останні крихти неповторного самосаду були вибрані, з аптекарською акуратністю, ще тиждень тому. Це остаточно збентежило сотника, і він заходився навколо своїх речей. А вже через десять хвилин він вже міцно спав, розтягнувшись на цупкій ряднині. Незабаром заснув і Бойчук. Отець Василь зосередився на молитві, а ми з полковником вийшли на подвір'я.

Вітер трохи вгамувався. Я відчував сильне хвилювання. Полковник попросив, що б я, в котрий вже раз, розповів про своє марення. Він дуже уважно вислухав мене, довго думав, потім сказав.

— Виходить, що ми купка людей, які сунулися врятувати історію від Жаху?

— Може, свій народ, полковнику.

Полковник засміявся.

— Я чотири роки захищав свій народ. І скільки нас було на тридцять мільйонів? Народ не можна врятувати, поки він сам не почне рятувати себе.

— Тоді навіщо ви йдете до храму?

Полковник довго дивився на затягнуте хмарами небо.

— Щоб врятувати себе.

* * *

Кордон ми перейшли без особливих перешкод. Було ніяково потрапити в ті місця, про які читав у щоденнику. Потрапивши на нейтральну зону, ми про всяк випадок значно збільшили обережність. Молоді дерева ще буяли зеленим, але пожовкле листя вже рясно прикрашало їх жовтими фарбами.

Іноді нам траплялися залишки покинутого і потрошеного військового знаряддя — перегорнуті розбиті фури, пошматовані шинелі, скривавлені бинти, уламки гвинтівок і порожні набої — напівзотліли згадки про "соціалістичну інтервенцію".

Полковник, якому чимало довелося воювати в цих місцях, лише похмуро поглядав на пам'ятники минулої війни. Одного разу ми наштовхнулися на декілька кінських і людських кістяків. Складалося враження, що відразу після закінчення боїв жодна людська рука не намагалася хоч якось навести тут лад.

Селянин — провідник довів нас до кордону, але довідавшись, що нам треба до нейтральної зони, перелякано відмовився йти далі. Нам вдалося тільки дізнатися, що звідти ніхто не повертається. Після отримання такої оптимістичної інформації, ми продовжили свій шлях самостійно.

Терен був не дуже великий, але лісова гущавина ускладнювала пошуки. Тільки опівдні ми несподівано наштовхнулися на уламки якихось кам'яних споруд. Мені раптом згадався опис в одному з романів Кіплінга руїн стародавнього міста, поглинутого джунглями. Тут теж молоді дерева і кущі рясно затопили залишки високих кам'яних стін, руїни каплиці і житлових споруд. Було видно, що це остов монастиря. Але нова парость не змогла приховати сліди якогось поспішного будівництва, сенс його я так і не зміг зрозуміти. Здавалося, що будівельники доліплювали химерні добудови, які не замінювали старі, а навпаки нівечили "естетику руїн", надаючи їй спотвореного і зловісного вигляду.

Серед колишнього монастирського двору темніли купи будівельних матеріалів, іржаві залізні рельси і мотки дроту.

Спочатку я вирішив, що якась незрозуміла причина примусила будівельників кинути все напризволяще і втекти, але потім до мене дійшло, що в цьому і був замисел того, хто планував це божевільне рихтування, — підкреслити приреченість руїн, змінити їх вигляд так, що людина, яка спостерігала це нашарування, вже не могла сприймати руїни лише як певний урок, підґрунтя для роздумів і естетичної насолоди, але як спотворення минулого, безглуздя і приреченість сучасного.

Ми зійшлися посередині двору. Якщо Храм Жаху і знаходився тут, то вхід до нього міг бути тільки в одному місці. Ворота зруйнованої каплиці були повністю завалені камінням. Але прямо перед ними з'явився чорний отвір — широкі ступені уходили донизу і губилися в темряві.

— Все будівництво йшло під землею, те, що зверху так, — для прикраси, — ні до кого не звертаючись сказав полковник. Всі промовчали, — наші погляди були спрямовані туди — в темряву.

Я відчув себе над прірвою — божевільний страх перед висотою і бажання стрибнути туди. Скоріше за все, страх викликали не скільки думки про падіння, скільки бажання добровільно стрибнути вниз.

Ми розпалили вогнище і розігріли консерви.

— Я зрозумів причину появи нечисті, з якою ви зустрілися тоді, полковнику, — сказав отець Василь, — Храм Жаху піднімає все темне і диявольське в душі людини. І серед цієї темряви є місце і матеріалізованому злу. Якщо темна сила здатна піднімати мільйони людей і примушувати їх до жахливих злочинів, то вона ж здатна і створювати потвори, які уособлюють зло.

— Може, так воно і є, — задумливо сказав Бойчук, — але чому не всі люди піддаються злу.

— Я вірю в Бога, — відповів панотець.

Ми закінчили їду і акуратно прибрали залишки. Отець Василь відійшов і почав молитися. Всі інші мовчали і я не знав, про що думають і на що сподіваються в своїх думках мої товариші.

— Ну що, хлопці, пішли, — порушив мовчанку Кожух.

Полковник довго стояв, дивлячись на верхівки дерев, потім, немов прийшовши до тями після забуття, швидко наказав:

— Ми беремо смолоскипи. Першим йду я. За мною отець Василь і Бойчук. Прикривати нас зо спину піде Кожух.

Я закам'янів і розгублено вигукнув.

— А я?

Полковник підійшов до мене і, несподівано м'яким голосом сказав.

— Ти не підеш.

Я ошелешено дивився на нього.

— Зрозумій правильно, Андрію, ти вже був у Храмі Жаху і другий раз залишишся у ньому назавжди.

— Я мушу йти з вами, — вперто заявив я.

Полковник повільно, карбуючи кожне слово, проговорив.

— Пане підхорунжий, другий раз жодна людина не зможе ввійти туди і при тому залишитися людиною — ми полюємо на зло, а воно полює на нас. Тому слухайте мій наказ: зараз ми спускаємося туди, а ви негайно повертаєтеся до Подебрад. В будь-якому разі, ви залишитесь єдиним, хто знає всі деталі цієї історії, і саме ви будете зберігати знання про Храм Жаху. Все. Прощайте.

Полковник на мить стиснув мені плече, закинув наплічник за спину і взяв до рук смолоскип. До мене підійшли Бойчук, священник і Кожух. Я мовчки потиснув їх руки. Долоні були міцні і гарячі. Кожух декілька секунд дивився мені в обличчя, потім пішов за іншими.

— Ну, з Богом, козаки! — сухо сказав полковник, запалив смолоскип і зник в отворі. За ним ступили Бойчук і панотець. Кожух на мить затримався і озирнувся на мене — здалося, що він щось сказав, але що саме, я так і не почув. Ще хвилину в отворі блимало світло, поступово гасло і нарешті остаточно зчезло.

З годину я просидів біля отвору, в якому зникли мої друзі. Ніколи в житті мені не було так погано. Декілька разів я зривався і рішуче підходив до отвору, але потім згадка про наказ полковника примушувала мене повертатися.

Так пройшло декілька годин — жодного звуку не долітало з темряви. Нарешті я у відчаї махнув рукою і побрів назад, до польського кордону.

Акція "Бужа". Волинь, 1943

Осінній дощ здавався безмежним. Вода була повсюди — лилася з чорних дерев, хлюпала під ногами, просочувала кожну нитку одягу. Думалося, ще трохи, і на землю зринеться остання хвиля, щоб поглинути нерозумний людський рід. Полковник зупинився і, хропучи розпухлим горлом, напружено прислухався до глеквої темряви. Йому здалося, що він відірвався від погоні. Ліс мовчав. Позаду залишився задушений вартовий і три прошитих автоматними чергами втікачі. Полковнику пощастило більше. Котрий раз у житті...

До концтабору він потрапив майже випадково. Начальник міського гестапо, продивляючись реєстри підозрілих міщан, не зміг повірити, що людина з такою біографією не входить до Організації або Повстанської Армії, і на всякий випадок розпорядився заарештувати полковника до концтабору.

Концтабір був збудований нашвидкуруч у 1939 році для потреб Побудованого Соціалізму, але продовжив своє безперебійне функціонування і на користь Тисячолітнього Райху.

За колючим дротом у дощатих бараках понуро чекали своєї черги євреї, цигани, військовополонені, закладники та інші чисельні вороги "програми — мінімум" націонал-соціалізму. Іноді, не частіше рази на тиждень, кілька десятків в'язнів заганяли на вантажівки і відвозили в ліс, звільняючи місце для нових приречених.

Безперервний гавкіт собак, колючий дріт і кулемети на вишках, пронизливий голод, сирість і холод швидко перетворювали в'язнів на сіру, отупілу масу. Полковник відразу зрозумів: якщо він не втече найближчим часом, то незабаром голод підточить тіло, а тупий відчай, яким дихали навіть дощаті стіни бараку, душу.

З першої хвилини полковник почав уважно приглядатися до інших в'язнів. Через декілька днів він вже точно знав — троє з них ще здатні дертися крізь кулемети на вишках. Лейтенант Червоної армії, який тільки два місяці тому закінчив офіцерські курси і в першому ж бою потрапив у полон; молодий сільській хлопець, зв'язковий Організації, і робітник, запідозрений німцями у шкідництві. Вночі вони забили вартового і втекли.

Хлопець загинув першим, потім собаки наздогнали робітника, лейтенант підвернув ногу і з захопленням у вартового автоматом нарешті закінчив свій бій. Так чи інакше, всі вони втекли і продовжили свою долю за власним розумінням...

Село мало знаходитися на відстані тридцяти — сорока кілометрів. Полковник приблизно визначив, в якому напрямі йти, і зачовгав далі по болоту.

Десь на Дніпрі вирувала велетенська заграва, лісова Волинь ще здригалася від битви Повстанської Армії з частинами Вермахту, а він брів собі в темряві, і здавалося, що всі буревії пронесуться над ним.

Полковник не знав, що акція "Бужа" вже почалася.

* * *

Наступної ночі небо трохи прояснилося, і полковник зміг зорієнтуватися по зірках. Він зрозумів, що зробив добрячий гак, але йде у правильному напрямі. Ще через добу він добрався до села.

Лісова Волинь — край хуторів. Село порівняно велике. Полковник довго спостерігав за крайніми хатами. Батьки загиблого хлопця жили недалеко від околиці. Німців не було видно. Вночі він вирішив ризикнути. Тим більше, що іншого виходу не залишалось. Полковник крадькома дібрався до хати, про яку казав хлопець, і постукав у віконце. Господарям не треба було довго пояснювати, хто він і звідки. Його швидко впустили.

Полковник сидів за столом і з натугою ковтав нашвидку приготовану гарячу їжу. В очах господарів, які напружено сиділи навпроти, стояло німе запитання. Полковник відчув, як до горла підступає нудота. Тіло повільно охоплював жар. Він підняв очі і побачив сльози, які повільно котилися по обличчю жінки. Стіна з вузьким віконцем та іконами під рушниками хитнулася, і полковник відчув, що провалюється в темну рятівну порожнечу.

Тиждень полковник пролежав у лихоманці. Господарі переховували його на горищі. Він з натугою ковтав трав'яні відвари і марив забутими іменами і подіями. Іноді приходив син господарів. Груди його були прошиті автоматною чергою, і плями крові розпливалися по мокрій сорочці. Вони розмовляли, і полковник радів, що тепер йому не доведеться засмучувати господарів.

Ще через тиждень він одужав. Почав вставати з солом'яної лежанки і ходити по горищу, насолоджуючись давно забутими пахощами сіна, теплої їжі і диму від пічки.

Господар, ще не старий чоловік, неторопкий і розумний, з по —дитячому чистим виразом очей, розповідав, що німці в селі давно не з'являлися, а староста — людина порядна. В лісах десь стріляють партизани, але совітські чи українські — незрозуміло. Про сина він не питає.

Полковник докладно розпитував господаря про навколишні хутори і села. Він не знав, що робити далі. Шукати Армію? Перебратися до міста на нелегальне становище?

Все вирішилося в один день. Точніше, в сірий ранок. Глухий гуркіт пострілів висмикнув полковника зі сну, і він якусь мить сидів, кліпаючи очима, сподіваючись, що сон продовжується.

Внизу, у світлиці, щось бухнуло, натужно завокала жінка. Полковник відчув, як на чолі рясно виступили краплі поту. Драбина заскрипіла під важкими чоботами. Він напружено чекав. В отворі спочатку з'явився ствол гвинтівки, а потім насторожено примружені очі під конфедераткою. Поляк, переконавшись, що людина без зброї, швидко забрався на горище. Ствол втулився полковнику в груди. Поляк вигукнув з ненавистю:

— УПА!?

Полковник похмуро дивився на молодого вояка. Через мить його обшукали і, підштовхуючи прикладами, вигнали на вулицю. Він встиг побачити перегорнутий стіл у світлиці і побитий посуд. Його вштовхнули у натовп селян і кудись погнали. Під ногами жвакав мокрий ґрунт.

По всьому селу лунав розпачливий галас, який змішувався з різкими польськими командами і частими пострілами. Поляки виштовхували селян з будинків і гнали до майдану. Полковник звично визначив, що нападників більше роти, що всі вони добре озброєні і мають непогані однострої. Поляки діяли чітко — все село було щільно оточене, кожний підрозділ прочесував свій визначений сектор.

Десь попереду спалахнула швидка стрілянина. З вигуків полковник зрозумів, що поляки наштовхнулися на несподіваний і відчайдушний спротив. Натовп хитнуло кудись убік, але поляки, з лайкою, розмахуючи зброєю і стріляючи вгору, погнали селян далі. Полковник витягнувся, намагаючись побачити, що відбувається.

З хати короткими чергами бив автомат. Поляки відповідали пострілами з гвинтівки і кулемету. Перестрілка тривала не більше п'яти хвилин, потім у хаті вибухнула граната. Селянин, який йшов біля полковника, похмуро сказав:

— Хата Клименків... — мабуть, син...

З палаючої хати поляки обережно винесли двох своїх вбитих, потім за ноги витягнули мертвого хлопця в білій сорочці. Заплямована кров'ю сорочка задерлася, закриваючи, немов саваном, голову. В руці мрець стискував чорний німецький автомат. Широке пасмо крові, яке тягнулося

за ним, швидко розпливалося по чорній землі. Жінки надсадно заголосили, чоловіки хрестилися, і в їх очах полковник бачив відчай і страх.

Один з поляків рвучко підняв ручний кулемет і черга накреслила цівку перед ногами натовпу.

"Ой шли ляхи на три шляхи...", — згадалося полковнику.

* * *

Посередині майдану, перед церквою, стояло декілька польських старшин у конфедератках і високих блискучих чоботях. Вони неспішно розмовляли, кидаючи короткі погляди в бік селян. Зненацька погляд полковника зіткнувся з очима одного старшини з нашивками поручника. Щось давно забуте майнуло в них і зникло. Офіцер махнув рукою — і солдати почали виганяти з натовпу дорослих чоловіків. З піднятими руками вони пішли за село. Дощ посилювався. Дорога круто пішла донизу. Хтось послизнувся на мокрій землі і впав. Солдати ударами чобіт примусили його піднятися. Селянин знову впав. Розлючений солдат вистрілив йому в голову.

За селом їх примусили стати в декілька рядів на коліна. Деякі, особливо молоді хлопці, не хотіли вставати на коліна, і їх примушували ударами прикладів. Один з поляків підійшов до них і, намагаючись витримати урочистий тон, сказав:

— За спротив законній владі, вбивства польського населення, за націоналістичний бандитизм, за допомогу комуністам і німцям керівництво Армії Крайової, від імені уряду Третьої Речі Посполитої, виносить вам смертний вирок.

Біля полковника на колінах стояв господар, очі його були широко відкриті. Він тихо молився, іноді обличчя його смикалося. Господар працював усе життя, він робив у житті тільки добро, він нікого не ображав, він корився всім владам. Він хотів зберегти свій світ і він лаяв свого сина за участь в Організації.

Полковник повернув голову. Поляки йшли вздовж шереху і стріляли в потилиці селянам. Все було дуже просто. Він спробував згадати щось добре зі свого життя, але думки плуталися. Сухі хлопки пострілів наближались. Вода затікала за комір. Ноги швидко затерпали. Зліва залишилося двоє, інші лежали з простріленими потилицями, обличчями в болото. Біля вуха ляснув постріл, і сусід полковника впав головою у калюжу. Червоний струмінь почав швидко розпливатися в зеленій воді. Полковник почув, як клацнув затвор позаду, і перед його очима на мокру пожухлу траву впала гаряча гільза. З жовтого отвору гільзи вилетів тоненький білий струмок диму і полетів, немов душа волинського селянина, до неба.

Ствол уперся полковнику в потилицю, і її обпекло нестримним холодом.

— Не забивай ! — до них біг, заперечно розмахуючи конфедераткою, аківець в темно — зеленому кітелі. Чиясь рука підхопила Андрія за плече — він підвівся. Поляки про щось швидко розмовляли. Потім його знов повели до села. Відійшовши на декілька десятків метрів, він озирнувся і побачив довгу шереху мертвих — посередині темніло його порожнє місце.

* * *

— У двадцятому році, під час "Дива на Віслі" я командував відділом кінноти. Одного разу ми відправилися на рекогносцировку і потрапили в засідку. У будьонівців було дві тачанки з кулеметами, і половину моїх людей вони перебили відразу. Нас врятував загін української кавалерії, який несподівано налетів на червоних, — поляк замовк, запитально дивлячись на полковника.

Той втомлено подивився на офіцера і, повільно згадуючи, сказав:

— Під вами застрілили гнідого коня і вас придавило крупом. Коли ми почали атаку, ви вже тримали револьвер біля скроні.

Було тихо, за вікном чулися крики і звичний галас військового табору.

Поляк встав і підійшов до вікна.

— Сподіваюся, що ви не входите до українських банд?

Полковник кивнув головою назад.

— Вони теж не входили до українських банд...

— Це війна.

— Це не війна... Що сталося, поручник? Спочатку гасло "За нашу і вашу свободу", а потім, на додачу до німців, поляки проводять каральні акції в українських селах. Здається, це було вічно. Невже ми нічому не навчилися за останні п'ятсот років?

Поручник, дивуючись, що його співбесідник не розуміє цілком ясних речей, відповів:

— По перше, ми повинні дбати про ту Польщу, яка постане після війни. І в ній не буде місця для українського сепаратизму. По друге, це відплатна акція після звірств УПА по відношенню до поляків.

Поручник клацнув золотим портсигаром і протягнув його полковнику. Той відчув, як від бажання запалити цигарку горло зводить судомом, але заперечно хитнув головою.

— Добре, — поляк затягнувся і підійшов до вікна, — колись ви врятували мені життя і воювали за Польщу...Вартовий!

У дверях виструнчився молодий аківець з автоматом. Поручник наказав йому:

— Відведеш полоненого в ліс і відпустиш.

Полковник повільно пішов до дверей. Вже в дверях, він повернув голову і тихо сказав, дивлячись на поручника:

— Тоді я воював за вашу і нашу свободу.

* * *

Ліс був холодний і безжальний. Полковник ішов вузькою стежкою. Позаду важко дихав охоронець. У спину вдарило:

— Стій!

Полковник повільно повернувся. Очі аківця палали непримиренною ненавистю, наближаючись до полковника, він кидав йому в обличчя:

— Слухай, гайдамацька сволото, якщо ідіот поручник грається в лицаря, то я не збираюся цього робити. Ви завжди були і будете тупим жорстоким бидлом. І тебе я не відпущу знов

різати поляків в ім'я своєї хлопської нації. На коліна, молися, курво !

Аківець смикнув затвор автомату. Полковник, який весь цей час зберігав десь у глибині себе останню краплю сили, кинувся на нього і, ухопившись за ствол, смикнув зброю вбік. Поляк від несподіванки втратив рівновагу і впав. Полковник навалився зверху і вчепився йому в горло. Той захрипів і щосили вдарив полковника під ребра. Пронизливий біль прохромив тіло, дихання перехопило. Втрачаючи свідомість, полковник зчепив кулаки і, тяжко хукнувши, декілька разів тяжко вдарив аківця в обличчя.

Потім він, хитаючись, підвівся. Нудота підступала до горла. Полковник підняв автомат і закинув його за спину, нахилився і зняв з ворога ремінь з підсумком для набоїв. Сунув руку за пазуху і витягнув пакет з паперами.

Дві світлини: молодий усміхнений хлопець у гімназійному вбранні, настільки не схожий на непохитного винищувача гайдамаків, і прекрасна панна зі старопольською косою. Білявий локон, перев'язаний рожевою стрічкою. Недописаний лист:

"Люба Агнешко!

Ми просуваємося вперед по східних кресах. Навколо вороги: шваби і русинські банди, так що ми не випускаємо зброю з рук. Сьогодні, після важкого бою, наш загін захопив русинське село, яке було військовою базою бандитів. На жаль, загинуло двоє наших хоробрих воїнів, але русинських горлорізів було вбито п'ятдесят. Сподіваюся, що незабаром ми повністю визволимо нашу Волинь від них. Завтра виступаємо далі на схід..."

* * *

Ранкове сонце, тяжко пробиваючи промені крізь осінні хмари, дарувало людям останнє осіннє тепло. Полковник повільно йшов по вулиці села, хлюпаючи розбитими чобітьми по калюжах. Видно було, що село добряче перетерпіло за останні часи. Ледь не кожне четверте подвір'я чорніло остовами спалених хат. Іноді він натрапляв на вибоїни від вибухів. Скоріше за все, в селі нещодавно точився бій.

Селяни, визираючи з-за парканів, здивовано дивилися на виснажену людину в подертій шинелі і з автоматом на плечі. Іноді людина задирала бородате обличчя, підставляючи його сонцю.

Полковник ішов по лісу третій день. Більше за все він боявся збитися і обминути це село. Але він не помилився. Напружуючи останні сили, зміг випередити польський загін, який залишив "паціфіковане" село і швидко просувався далі.

Полковник бачив, як селяни перелякано дивляться на нього. Він дійшов до середини села і завернув до однієї з вцілілих хат. Господар швидко зрозумів слова полковника. Мешканці змогли вижити тільки тому, що навчилися за останні роки швидко збирати речі і тікати до лісу.

Полковник ковтав холодну картоплю і слухав галас, який піднімався по селу. Поляки повинні були з'явитися через декілька годин. Він допив молоко і, витираючи бороду, вийшов на подвір'я.

Селяни зі стаєнь виганяли худобу, кидали торби і лантухи на підводи.

Полковник ухопив за рукав господаря хати, який пробігав повз нього. Чоловік застиг, очі його були сповнені переляку і нетерпіння. Він відразу швидко заговорив.

— Пане, чи то пак товаришу начальнику! Як хто наврочив! Село вже три рази палили, молодь на роботу до Німеччини побрали. Йдіть з нами — там за лісом цвинтар, потім панський палац, а далі можна добре заховатися.

— Мені потрібне лезо, — сказав полковник.

* * *

За годину колона біженців почала витягуватися з села.

Полковник озирнувся навкруги і пішов за селянами. Він добрався до крайньої хати, яка стояла осторонь від інших і піднявся по схилу до неї, зайшов у розкриті двері, взяв перегорнуту лавку і виніс її на двір. Набрив з колодязя цебро води і дістав лезо. Тепер він відчував себе досить добре. Полковник відставив автомат і сів біля колодязя. Не поспішаючи, він направив об камінь лезо, змочив жорстку бороду водою і почав голитися. Іноді він кривився, відчуваючи порізи. Повз нього тягнулася череда біженців. Головним чином це були старі та діти. Чоловіки здивовано дивилися, як він старанно голиться.

Полковник зазирнув у цебро. У сріблястій воді відбивалося обличчя зовсім незнайомої сивої людини. Полковник напився, з насолодою відчуваючи, як губи обпікає холод заліза, і обережно поставив цебро на край зрубу.

Декілька хвилин він дивився, як біженці розчиняються в прозорому лісі, потім уважно роздивився очікуваний напрям наступу поляків. Пожалкував, що в нього немає кулемету. Тоді можна було б тримати їх на відстані досить пристойно. Але в цілому диспозиція влаштувала його. За розрахунками, аківці повинні були з'явитися через годину.

Полковник зручніше вмовстився на лавці, прихилившись спиною до тину. Раптом він подумав, що все життя мріяв про такий спокій — сидіти вечорами біля тину, дивитися на небо і згадувати минуле. Відтак, думав він, мрії рано чи пізно збуваються, можливо, не в усіх деталях, але це не мало значення. Далі полковник згадав, що бачив вже таке небо. Це було дуже давно, в іншому житті. Тоді їх сотня отримала наказ взяти невелике містечко десь на Поділлі. Містечко, під час великого наступу червоних на тимчасову столицю УНР разів десять переходило з рук до рук. Він наказав спішитися своїм козакам і повів їх в атаку. Над рознесеними вщент будинками піднімалися густі клуби чорного диму. Козаки йшли прямо на кулемети. Біля нього були Бучма і Сухомлин. Сухомлин тягнув навперейми свій незмінний "Льюїс", а Бучма на ходу, тримаючи гвинтівку під пахвою, зв'язував три гранати мотузкою. Атакуючі вийшли на бруківку — і тоді полковник побачив, як кулеметні черги за два кроки до нього вибивають довгу цівку кам'яного пилу. Через неї треба було переступити. Він підняв голову — небо над головою було таке ж холодне і прозоре, від нього віяло спокоєм і байдужістю...

Потім полковник почав згадувати людей, яких було приємно згадати. Всі ці люди мали у своєму житті необхідну довершеність, і тоді полковник вирішив, що головне в житті це довершеність.

Полковник встав і з хрумкотінням потягнувся. Часу на роздуми вже не залишалось.

* * *

Коли аківці ввійшли до села, полковник через закладене цеглою віконце хати уважно стежив за кожним рухом на вулиці. Там йшли люди зі зброєю. На конфедератках блищали кокарди з білими орлами. В лісі надсадно крякало вороння. Полковнику здалося, що серед них йде знайомий старшина. Полковник відтягнув затвор і прицілився. Чорний ствол автомату слухняно

повівся вбік, ловлячи живу мішень. Полковник примружив око і натиснув на гачок.

Іди і дивися. Галичина, 1949 р.

1.

Слідчий втомлено дивився на сивого чоловіка з довгою білою бородою, який сидів навпроти. Зрозуміло, що це був типовий контрреволюціонер, — про таких багато розповідали старші колеги слідчого, які перебачили на своєму віці безліч таких білогвардійських та петлюрівських недобитків. Щоправда, відразу після війни молода генерація "полум'яних захисників революції" пропустила на той світ або до таборів чимало подібних патріархів. Але на цей раз слідчого здивувала приписка в кінці справи бороданя:

"После допроса особое внимание уделитъ периоду жизни в1926 году. По истечении следствия арестованного под особым надзором передать в спецотдел № 18 МГБ "

Про цей спецвідділ ходили різні чутки, але хто міг з п'яну бовтнути щось про цей відділ, як правило, незабаром щезав. Тому від заарештованих з такою приміткою намагалися здихатися якнайшвидше.

Нарешті слідчий перевів подих і продовжив:

— Так от, громадянине Шевчук, він же отець Василь, або ви зізнаєтеся, що готували збройне повстання в Польській Народній Республіці і замах на керівників Всесоюзної Комуністичної Партії, або мені прийдеться продовжити допит іншими засобами.

Священик уважно подивився у вузьке віконце над головою слідчого і відповів:

— Чого ж зізнаватися, хіба ви не знайшли в моїй варшавській кімнаті танк для повстання і отруєні апельсини для партійного керівництва?

Слідчий махнув рукою і протягнув йому протокол:

— Ось тут поставте підпис, а завтра ми продовжимо.

Старий поставив каліграфічний підпис і, вже звично склавши руки за спиною, відправився попереду сержанта до камери.

Слідчий провів його довгим поглядом і про себе прокляв хлопців із зовнішнього відділу, що для виконання плану тягають з-за кордону всякий непотріб, з яким доводиться стільки довбатися. Тим більше сунув сюди ніс і цей таємничий відділ № 18.

Слідчий позіхнув і подивився за вікно — вереснева спека стояла для Галичини нечувана.

* * *

Камера була напхана в'язнями ледь не під стелю. Панотець трохи розгубився, дивлячись на таке відверте порушення законів природи, тим більше, що не міг уявити, як сам зможе впхатися туди. Ще через мить його подих перехопило від гострого смороду сечі, поту, крові і відчаю. Населення камери у свою чергу уважно розглядало новачка. Після певної паузи, від стіни піднявся довжелезний чолов'яга і неспішно попрямував до панотця, брутально переступаючи через лежачих в'язнів. Отець Василь, відчуваючи небезпеку, машинально притиснув до себе мішечок з речами. Інтуїція його не зрадила. Чолов'яга, добравшись до нього, відразу почав звичний камерний торг без варіантів:

— Слухай сюди, папаша. Тут тібе міста нема, а за прапіску треба платить. Я віжу на тібе шкари фарцовіє, — його рука вчепилася в лацкан чеського піджака, — і лапсердачок закордонний. Давай міняться — я тібе место под сонцем, а ти міне, как другу народу, свій прикід.

Старий чемно кахикнув і ввічливо зауважив:

— Перепрошую, але я не зовсім зрозумів ваші слова. Ви не змогли б мені перекласти їх хоча б на одну з відомих європейських мов.

Хижий рот чолов'яги скривився, а вузькі очі звузилися ще більше:

— Ти што, контрік, фраєра з себе строїш...

Зненацька з дальнього кутка камери донеслося спокійне:

— Заткни пельку, придурок, і топай на місце, поки живий.

Чолов'яга озирнувся — до нього рішуче наближався худорлявий в'язень років п'ятдесяти. Обличчя в'язня було сильно обпечене, — але свіжі шрами тільки підкреслювали холодний і жорсткий погляд сірих очей. Несподівано посередині камери виник простір. Блатняк, посміхаючись, повернувся назустріч сміливцю.

— Ну шо ти, бандьора, протів порядку гребеш? — старий побачив, як у чолов'яги в руці за спиною блимнуло вузьке лезо ножа. Він захотів попередити незнайомця, але не встиг. Блатняк ступив назустріч в'язню і стрімко викинув руку з ножом. Той очікуючи напад, вправно відбив удар і, щосили, копнув носакон черевика блатняка в коліно. Той, зойкнув і звалився як підкошений, а в'язень обережно взяв старого за лікоть і повів за собою.

Решта в'язнів, не без задоволення, спостерігала за цією блискавичною сутичкою. Панотець, очі якого вже звикли до півтемряви, пильно вдивлявся в свого рятівника. Той швидко розчистив місце на нарах і шляхетно запросив влаштуватися. Отець Василь довго сидів, безтямно перебираючи свій пакунок, — з кожною хвилиною понівечене обличчя його рятівника ставало все більш знайомим. Нарешті він наважився запитати:

— Вибачте, будь ласка, чи не зустрічалися ми з вами десь у середині двадцятих років?

Його сусід тяжко позіхнув і потиснув плечима.

Тоді панотець продовжив:

— Дозвольте представити себе — священик, отець Василь.

В'язень ще раз позіхнув:

— Бачу, панотче, що ви занадто багато часу прожили в Європі, — тут не прийнято розкриватися один одному: цілком можливо, я лише підсадка, аби увійти до вас у довіру і дізнатися про ваші хижі плани відносно советської влади.

Тепер вже панотець потиснув плечима і зауважив:

— Багато все 'дно не дізнаєтеся, а за порятунок я вам вдячний, останній раз мені доводилося битися більше двадцяти років тому.

В'язень чомусь багатозначно посміхнувся, але протягнув священику руку:

— Мене називайте "Сірий".

* * *

"Сірий" піднявся з підлоги, витираючи скутими попереду руками кров з розбитого рота. Слідчий, важко дихаючи, знов заніс руку:

— Ще раз повторюю — ім'я, місце народження, боївка, псевдо командира!

"Сірий" нарешті забрався на стілець, спльовуючи криваву слину. Удар по нирках знов примусив його закахикати.

— Ну що, падло, будеш казати.

В'язень ледь віддихався, і кивнув головою.

— Так би з самого початку, — слідчий сів і взявся за перо, — починай.

— Пане начальнику, я ніц не знаю. Як німаки наш хутір спалили в сорок четвертому, мене в УПА силою змобілізували. Я в лісі куховарив, а курінь був "Вістуна". Так я там і просидів, в акціях участі не брав, здатися не міг, бо рахувався ненадійним, а як ваші на табір наскочили, то я сам здався.

Слідчий посміхнувся:

— Гони цю пургу комусь іншому. Вас як послухати, то вся УПА тільки те й робить, що куховарить та збирається здаватися, — раптом він схопив зап'ястя "Сірого", — руки в тебе не куховарські, спекою не попалені. Куховари одним ударом блатняків не вирубають, як ти в камері позавчора. А в курені "Вістуна" наш чоловічок був, так ось, він тебе не пригадує, а пригадує, що повинен був до куреня сам окружний військовий референт з'явитися. Ти думаєш, чого ми цілу роту заради твого вошивого куреня поклали? Щоб такого куховара, як ти, захопити. До речі, чого це ти з попом дружбу водиш? Сповідуєшся по вечорах? Коротше, даю тобі день на роздуми, або ми починаємо співпрацю, або наші майстри з тебе все по — іншому вичавлять.

* * *

Тяжке повітря душило не менше, ніж тяжкі думки, які обсіли голову панотця. Він боявся розпачу що поступово підкрадався. Отець Василь вимушений був зізнатися собі, що все ж треба було послухати інших і вибиратися з Польщі як можна швидше, але все своє життя він не міг тікати, і ось тепер він тут, і навіть ікона Святого Юрія конфіскована як незаперечний доказ його контрреволюційності.

Отець Василь, перебуваючи довгі роки в еміграції, заспокоював себе думкою, що Україна завжди буде в його душі, де б він не знаходився. З часом, він витворив своє уявлення про неї, підсвідомо відкидаючи те, що не вкладалося в красиву і яскраву українську легенду. Тепер він знов, після двадцяти двох років опинився на Батьківщині, і його душа боліла, бо це повернення здійснили люди з діаметрально протилежними настановами щодо його України.

"Сірий" спокійно спав на сусідніх нарах. Отець Василь до болі намагався згадати, де він міг бачити ці сталеві очі і незатерту роками ідеальну виправку, і боявся своїх здогадок. Не розкриваючи очей, "Сірий" дуже тихо, так що міг почути тільки отець Василь, проговорив:

— Що, панотче, багато в Україні за двадцять років змінилося?

Священик здригнувся. Неповторна інтонація в голосі підтвердила, що він не помилявся. "Сірий" продовжив майже нечутно:

— Тепер ось що: ви підтвердите слідчому, що матеріали по 1926 року ми заховали в бункері десять років тому. Але відкрити сейф не підірвавши зможемо тільки ми вдвох. Все, на добраніч.

Отець Василь здивовано дивився на "Сірого", той спокійно дихав і священику здалося, що ці слова просто примарилися йому.

* * *

"Сірий" трохи помовчав, уважно подивився на вусатий портрет, чорнильницю, кашкет із синім верхом і почав:

— Ну, пане капітане, хіба я такий дурень, що не зрозумів відразу, що ви панотця в мою камеру недаремно запроторили. Думаю, ви з нього всю правду все єдино виб'єте. Тому і мені критися нема чого.

Слідчий, слабко приховуючи задоволення, сів за стіл і взяв перо.

— Бачу, граната не всі мозки тобі вибила. Продовжуй.

— Звуть мене Петро Бойчук, псевдо "Волох", "Сірий", очолював окружну військову референтуру, прибув для інспекції Відділів особливого призначення УПА –"Захід". Готовий співпрацювати з вами, але, пане начальнику, — Бойчук підсунувся ближче до слідчого, — я так думаю, що мною зараз вісімнадцятий відділ більше цікавиться?

Капітан пересмикнувся, а "Сірий" задоволено продовжив:

— Я знаю, що їх цікавить, — двадцять шостий рік і що ми роздобули тоді з панотцем. Так ось, пане капітане, завтра двадцяте число, так?

Слідчий мовчки кивнув головою.

— Матеріали заховані у схроні. Сейф замінований, код розмінування знаємо я, — першу частину, і священик, — другу частину. Якщо до двадцять третього числа цього місяця ми сейф не відчинимо, чота "Різуна" його просто підірве, і тоді вісімнадцятий відділ буде дуже незадоволений...

Вмілий удар зніс "Сірого" зі стільця. Капітан видохнув:

— Ти що, суко, погрожуєш?

"Сірий" засміявся розбитим і скривавленим обличчям.

2.

Машина торохтіла по роздовбаній дорозі. В 44 — році добряче покряяли її тяжкі гусениці відступаючих німецьких панцерів, і з того часу тільки матюки з солдатських вантажівок покривали ґрунтову колію. На цей раз вантажівка йшла попереду легкого трофейного бронетранспортера, позаду трусився легковий чорний автомобіль. Солдати в синіх кашкетах похмуро ляялися, чіпляючись за борт кожен раз, коли машину підкидало вгору. Навколо були

чужі гори і чужі дерева. Солдати міцно стискували автомати, похмуро озираючись навколо. Однак заради чого вирішило керівництво охороняти двох в'язнів таким посиленням конвоєм, солдати не знали.

Бойчук і панотець зі скутими попереду руками сиділи всередині бронетранспортера. Мало того, що їх немилосердно трусало в сталевому коробі, — вже через годину після початку подорожі, від задухи та страшної спеки, вони були змоклі від поту. Напроти сидів сержант, тримаючи спрямований на них автомат. З — під кашкету по напруженому обличчю сержанта стікали струмки поту. Видно було, що він дуже добре втямив багатозначний капітанський наказ: "За цих двох головою відповідаєш".

Отець Василь час від часу відчував, що втрачає свідомість; тоді враз смикав головою і знову уважно дивився на чорний отвір стволу ППШ.

Бойчук, за своєю звичкою, трохи примружував очі, пильно уловлюючи всі найдрібніші деталі, хоча і йому було важко зберігати статечний вигляд, гупаючись головою о борт.

В автомобілі їхав слідчий з трьома автоматниками. Подумки він уже не один раз кляв себе за рішення сунутися в гори, повіривши цьому бандерівцю. Він пробував заспокоїти себе, що зараз не сорок шостий рік, коли носа навіть на околицю міста не можна було висунути, і що навколо залишків роздроблених чіт УПА в цьому районі все щільніше стискався зашморг МГБ. Але гори похмуро темніли і здавалося, що зникне без відома серед цих ворожих лісів і капітан, і бронетранспортер, і всі солдати в синіх кашкетах.

Вже вечоріло, коли колоні залишилося подолати останню пару десятків кілометрів до місця призначення.

Панотець вронив голову на груди, — навколо все почало розпливатися, доводячи, що навіть бронетранспортер і сержант з ППШ є лише наслідком якогось непорозуміння у світовій гармонії.

З небуття панотця вивів могутній струс, світ перевернувся, і панотець, здавалося, майнув у далекі сфери, але не долетів і впав на купу розборсаних тіл.

Всередині бронетранспортеру все було зтягнуте густим чорним димом, Бойчук зміг нарешті вихопити автомат у сержанта і вдарив прикладом йому в груди. Лаючись крізь зуби (панотець вловив декілька невідомих йому досі ідіом польської та німецької), захлинаючись від диму, Бойчук щось намацав зверху, брязнув, і отець Василь напівзасліпленими очима побачив, як серед диму відкрився круглий отвір.

Висунувшись із люку, Бойчук не відразу зрозумів, оглухлий від цілоденного ревіння моторів, що йде щільна стрілянина. Навколо піднімалися дерева, між якими застряг перекошений бронетранспортер. Бойчук знову пірнув в броньоване черево і витяг отця Василя, який намагався зловити ротом хоч трохи повітря. Декілька куль з шипінням впилися в шини. Частина шляху була зтягнута густими клубами диму. Бойчук і панотець сповзли з розпеченого бронетранспортера і, відбігши на декілька метрів, упали. Бронетранспортер натужно вибухнув. Панотець втиснув обличчя в прохолодну траву і листя. Над головою щось зловісно свиснуло. Бойчук підняв голову і спробував оцінити ситуацію.

Місце для засідки було обрано зі знанням справи. З одного боку до дороги наближався схил гори, вкритої густим лісом, з іншого починався крутий укіс. Бронетранспортер, як і вантажівка, підірвався на дистанційній міні, водій був вбитий або від несподіванки звалив тяжку машину з дороги. Розгублені солдати навмання гатили по лісу, безладно скупчившись навколо

перегорнутої вантажівки. Легковий автомобіль горів, пускаючи густі клуби диму.

Далі очікувати сенсу не було, і Бойчук потягнув отця Василя вглиб лісу. Він відразу здогадався по густоті стрільби з лісу, що повстанців небагато, біля двох роїв, і незабаром солдати отямляться.

Хоча сонце тільки сідало, між деревами вже панувала темрява. Тяжкий автомат боляче гупав по спині, скутими руками Бойчук намагався підтримувати панотця. Наштовхуючись на дерева, дивом залишаючись на ногах, вони бігли під укіс. Стрілянина поступово віддалялась. Нарешті вони знесилено зупинилися, захиляючись збитими легенями. Бойчук спробував прислухатися — сухий тріск ППШ посилювався — гебісти перейшли в контратаку на повстанців.

— Далі, далі! — захрипів Бойчук, і вони знов продовжили цю божевільну гонку.

Панотцю здавалося, що його душа давно відділилася і з сумом дивиться, як нещасне тіло біжить по горі, виставивши вперед скуті руки, час від часу вдаряючись о байдужі смереки.

3.

Нарешті Бойчук вирішив, що тепер їм загрожує більш реальна небезпека повбиватися на бігу, в темряві, ніж від куль гебістів. Він зупинився і впав на коліна, притиснувшись гарячим обличчям до прохолодного стовбура. Отець Василь лежав на землі, — здавалося, що легені ось — ось вибухнуть. Відлуння пострілів вже не долиняло до них.

Бойчук спробував підняти руки — туго затягнуті браслетами наручників кисті звело пронизливим болем. Бойчук зрозумів — він зараз позбавиться або наручників, або власних рук. Він стягнув автомат і, знявши з запобіжника, протягнув священику.

— Доведеться вам, панотче, трохи постріляти.

Отець Василь здивовано подивився на нього. Бойчук став біля дерева і поклав зап'ястя на шкарубкий стовбур. Панотець, натужно утримуючи ППШ, приставив ствол до блискучого ланцюга. Глухо вдарив постріл. Бойчук сплюнув і озирнувся, — немов відразу на галявині мали з'явитися солдати. Потім стягнув піджак і на ньому, розпухлими руками, звично розібрав автомат, довго колупався витягнутою з затвору пружиною в замках браслетів і, нарешті, скинув їх. Невдовзі і панотець розтирав свої звільнені кисті.

Обережний Бойчук присипав землею кайдани і притрусив листям. На всякий випадок, вони, ледь тягнувши ноги, відійшли ще на кілометр вглибину лісу і тільки там остаточно зупинилися, забувшись тривожним сном.

* * *

— Ми знаходимося за кілька кілометрів від Синьої гори, з півдня там село, далі хутір з нашим зв'язковим, — Бойчук впевнено креслив гілочкою навколо камінця, покликаною зображувати Синю гору, — сподіваюся, на хуторі перепочинемо, а там ... — він невизначено махнув у синю долину.

Майже непомітною стежкою вони вирушили через гущавину. Отець Василь, йдучи позаду, запитав:

— Засідка на дорозі — це випадок?

Бойчук посміхнувся:

— Випадково, панотче, тут нічого не буває. З цієї в'язниці я зміг передати записку до підпілля навіть з камери смертників при гестапо.

— Скажіть, — всі ці роки ви продовжували боротися?

Не озираючись, Бойчук відповів:

— Боюся, панотче, що мої гріхи не зможе вибачити найпоблажливіший священник.

— Я не збираюся вас сповідати.

— Кожному своє. Мабуть, хтось зверху присудив мені займатися не зовсім благодійною справою. Комусь треба грішити, а комусь замолювати їх гріхи.

— А ви впевнені, що грішите?

— З точки зору теології, за мною давно зарезервоване місце в пеклі. Я не можу прощати ворогів, не можу смиренно підставляти свою голову під п'ястуки інших. І до того ж, моя віра в Бога підпорядковується вірі в іншу духовну субстанцію.

Отець Василь здивовано вигукнув:

— В яку?

Бойчук трохи уповільнив ходу і тихо, так що священник ледь почув, сказав:

— В Україну.

* * *

Увечері вони добралися до хутора. Бойчук довго спостерігав за будівлями, які білили попід горою, потім повернувся до панотця і задумливо сказав:

— Щось дивно, — хутір немовби вимер. У подвір'ї собаки гавкають, але жодної людини не видно. Для засідки занадто спокійно, місяць тому був тут, як сотня проходила, все добре було, а зараз незрозуміло. Краще обійдемо.

Він трохи порозмислив і вирішив.

— Мабуть, спробую все ж туди сходити. Бо без харчів ми дуже не зманевруємо.

Через годину, коли остаточно стемніло, він взяв автомат і щез. Отець Василь спробував розгледіти його постать у темряві, але не зміг і став дивитися в небо. Втома і голод відступали, коли він зосереджувався на словах молитви. Він молився за Бойчука. Тиша навкруги, мирний спів цвіркуна заспокоювали, і отець Василь не помітив, як задрімав.

Прокинувся від променя сонця. Здивовано підняв голову і відразу побачив Бойчука. Військовий референт сидів спиною до нього, опустивши голову і сховавши обличчя в долонях. Панотцю здалося, що широкі плечі Бойчука здригаються, немов зведені дуже болісною судомою.

Відчувши погляд священника, Бойчук різко озирнувся. Обличчя галичанина змінилося до невпізнання — воно було бліде, як у мерця, очі глибоко запали, стиснутий рот перетворився на

чорну зморшку. Від його постаті віяло таким глибоким почуттям душевного болю і розпачу, що отець Василь зняковів. Бойчук встав і хитаючись пішов за дерева.

Через півгодини він з'явився знову і мовчки, не криючись, пішов до хутора. Панотець побрів за ним. Бойчук, не озираючись, говорив перехопленим горлом:

— Старий Поліщук ще за цісаря власними долонями наносив з рівнини чорнозему на свій клопоть землі, син його Микола, за гроші, які батько збирав двадцять років, закінчив гімназію та вчительську семінарію у Львові, був січовиком, головував "Просвітою", онук старого – Іван, три роки просидів у краківській в'язниці за хрест на січовій могилі, поранений повернувся з УПА, був нашим найкращим зв'язковим. Жінка Івана — Олена, їх син Тарас, народився рік тому...

Вони піднялися по зеленому схилу до дерев'яних жердин, які оточували хутір і Бойчук сказав.

— Далі йдіть самі, панотче.

* * *

Посередині двору лежав обличчям до землі старий, — спина його була простромлена вилами, порепані від безкінечної роботи руки стискували чорні грудки землі. Панотець озирнувся навкруги — кров довгими плямами тягнулася по подвір'ю, у відкритій ризі біліло залите кров'ю, розтерзане жіноче тіло. Біля порогу хати, з руками, закрученими колючим дротом, лежав чоловік у білій вишитій сорочці, біля розколотої голови червоніла скривавлена сокира. Панотець відчув, що божеволіє, і безпорадно озирнувся на Бойчука, — той стояв, спершись на жердину, і його мертві очі вбирали в себе людське страждання, яке одвічно застигло на цій землі. На старанно вибіленій стіні хати було широко написано кров'ю "Смерть зрадникам! УПА" і намальовано тризуб. Отець Василь набрав повні груди повітря і пішов далі, він ступив на поріг через розчахнуті двері і застиг...

Потім панотець довго лежав на землі, порожній шлунок вихлюпував згустки крові і слини. Священик плакав і нестямно вигукував богохульні прокляття. Бойчук нахилився над ним і, лагідно торкнувшись плеча, сказав:

— Прошу вас, панотче, прочитайте над ними молитву, — вони всі вірили в Бога.

П'ятьох закатованих поховали за хутором. Отець Василь, збиваючись, прочитав молитву. Було тихо, сідаюче сонце кидало довгі тіні. Тихо і тепло. Лише іноді від гори відчувалося наближення передосінньої прохолоди.

Вони довго мовчали, потім отець Василь запитав:

— Хто їх?

Бойчук подивився кудись за гори.

— Нам треба йти, їх вбили учора вдень, тож незабаром повинні під'їхати гебісти... фіксувати новий злочин "буржуазних націоналістів". Потім село в повному складі запроторять до Сибіру.

— Хто це зробив? — налягаючи на кожному слові, знову запитав отець Василь.

— Ви чули щось про спецзагони МГБ? Це робота "Міхася", — командира одного такого загону, діють під виглядом чоти УПА. Колись був нашим. Ми вже два роки не можемо його знищити.

— Хто він?

Бойчук довго мовчав, потім зронив:

— Диявол.

4.

І вони йшли далі, Бойчук вів священника вглиб лісу. Раптом галичанин зупинився і підійшов до невеликої ялинки, яка, здавалося, нічим не відрізнялася від інших. Він ухопився за стовбур і повільно, з натугою, потягнув його на себе. Ялинка з квадратом дерну несподівано відвалилася вбік, відкривши чорний хід під землю.

Бойчук закинув автомат за спину і зник у проваллі, звідки донеслося:

— Спускайтеся, панотче, це поки що не тунель до пекла!.. Але може їм стати, за певних обставин.

Отець Василь, невміло чіпляючись за скоби в дерев'яній стіні, поліз. Відразу повіяло вогким холодом. Бойчук десь шарудів углибині. Шорхнули сірники, і слабке полум'я каганця освітло тісне помешкання, старанно оббите зрубами. Бойчук возився з дерев'яними ящиками. Панотець помітив невеличкий радіоприймач на столі та ікону, обережно підвішену в куті. Він підійшов ближче — на потемнілій від вологи іконі Святий Юрій боровся зі змієм.

* * *

Вечеряли на свіжому повітрі. Бойчук розігрів на спиртовці консерви і розкрив декілька пачок галет. Першим порушив мовчанку галичанин.

— Пане Василю, зараз у нас відкритий шлях далі на захід, є надія, що ми зможемо добратися до повстанського куреня, а далі переправимо вас через кордон. Немовби все, але...

Панотець вичікувально подивився на нього:

— І що я буду там робити? Входити до емігрантських об'єднань, проливати сльози над Батьківщиною? Чекати, коли вона стане такою, як ми собі там її хочемо побачити? А вона така, яка є. Боюся, що тільки я став іншим.

Бойчук пильно подивився на панотця.

— Тут "Михась" зі своєю бандою. Скоріше, що саме зараз він іде за нами. Я теж давно шукаю його. Можливо, прийшов час нашої зустрічі.

Панотець мовчки кивнув.

* * *

Бойчук знову поліз до криївки і витяг на поверхню декілька дерев'яних ящиків, два автомати, великий моток шнура і набитий незрозумілим причандаллям наплічник.

Навантаживши себе, вони вирушили в путь. Отець Василь здивовано помітив, що знаходить у собі нові й нові сили, піднімаючись за невтомним Бойчуком по горі. Опівночі вибралися на галявину. Там під місячним сяйвом темніла невеличка хатина.

— Колись тут жив лісничий, — коротко пояснив Бойчук, обережно опускаючи ящик. Панотець теж, з полегшенням, поставив свій тягар.

Бойчук швидко розкрив ящики і почав діставати толові шашки. Декілька з них зарив під стінами хатини, а решту заніс у середину. Отець Василь почув, як галичанин порпається в хаті. За пару десятків хвилин він вийшов, розмотуючи за собою довгий шнур. Шнура вистачило на кілька сотень метрів. Вони ретельно замаскували його листям, і Бойчук прикріпив два кінця шнура до клем у залізній коробці з поперечною ручкою.

— Далі, панотче, наші дії будуть такими: я спробую вийти на "Михася" і заманити його до хати лісничого, а ви в цей час будете за "пекельною машинкою". Я заскочу в хату і дам пару черг з автомата, потім спробую вибратися через віконце з протилежного боку. Якщо вони заскочать у хату, ми їх накриємо; в будь — якому разі їм доведеться бігти повз неї — принаймні половину вибух завалить. Головне — вчасно ввімкнути машинку. Якщо я через дві доби не з'явлюся, за компасом відходьте на південний захід, повернетесь в криївку. Їжі там вистачить надовго. Дочекаєтесь мене або когось з наших. Про вас знають і переправлять за кордон. Все. Так, візьміть, — Бойчук протягнув панотцю компас, ППШ і гранату.

Галичанин дбайливо вмонтував схованку для священика. Звідти, навіть у нічній темряві, була добре видна галявина і хатина. Панотець здивовано покрутив у руках гранату. Бойчук коротко пояснив, як нею користуватися, потім розтягнувся на скиданому гіллі, накрившись піджаком:

— Тепер треба відпочити, завтра для нас буде важкий день.

Панотцю здалося: тільки він заплющив очі, як Бойчук торкнув його за плече. Було ще темно, але відчувалося наближення ранку. Референт стояв над ним готовий вирушити. На плечі, стволом донизу, висів автомат, на поясі кобура і дві гранати.

— Вибачте, що потурбував, панотче, — в голосі галичанина отець Василь здивовано відчув несподівані теплі нотки. Бойчук помовчав, дивлячись кудись у далечінь, потім додав:

— Може, для українців є окремий рай і ми боремося не за ту Україну, якої, можливо, ніколи не буде тут. ., а за право мати її десь там... після смерті?

Бойчук махнув на прощання рукою і пішов широким кроком вглибину лісу.

5.

До ранку отець Василь не міг зігрітися. Він ходив, дихаючи холодним і вогким повітрям, хлопав себе по боках, відчуваючи, як м'язи напружуються від холоду і нервового збудження. Але незабаром ранкове сонце зігріло його, і священик зміг ненадовго заснути тривожним і полохливим сном. Весь день він провів у своїй схованці, напружено вслухаючись у лісову тишу. Тільки під вечір відчув, що зголоднів, і з'їв декілька галет.

Навколо все дихало таким заспокоєнням і теплом, що панотцю до божевілля захотілося, щоб цей день не закінчувався ніколи. На коротку мить він навіть повірив у це. Але день минув, можливо, відправившись з іншим отцем Василем в якусь потойбічну схованку для днів, і нічна темрява знов примусила панотця згадати про своє завдання.

Ніч панотець провів без сну, напружено слухаючи тишу. Під ранок він почув, як далеко в горах гримнуло. Спочатку священик вирішив, що це далекий дощ, але наступний відляск примусив його стривожитися. Вже через півгодини зрозумів, що в напрямі до нього просувається перестрілка. Священик відчув, як тіло ціпеніє від хвилювання і страху, в скронях збуджено

запульсувала кров. Він уже ясно чув короткі черги ППШ, які перетиналися з частими пострілами гвинтівок і сухим торохкотінням інших автоматів. Перестрілка насувалася ривками, панотцю здалося, що він навіть чує далекі нерозбірливі вигуки. Він облизнув висохлі губи і машинально почав вибирати з бороди заплутану соснову колючку.

Тріскотіння ППШ припинилося, на півхвилини запала тиша, яка знов вибухнула пострілами. На галявину вискочив Бойчук. Одна рука його висіла вздовж тіла, рукав був чорний від крові. Лівою рукою референт стискував пістолет. На бігу він обернувся і вистрілив у гущавину. Звідти донеслося:

— Братъ живым!

До хати Бойчуку залишалося кроків десять. Раптом з лісу тріснув одиночний постріл. Панотець ясно побачив, як з під коліна референта порснула довга цівка крові і той, немов різко оступившись, упав на бік, але відразу підскочив. Обличчя Бойчука перекошилося від болю, він, підтягуючи прострілену ногу, прошкандибав ще декілька кроків, і знов впав. З лісу на галявину вискочив чоловік з автоматом — і Бойчук вистрілив. Чоловік упав, а референт, відкинувши пістолет, поповз до хати, ухопився за відчинені скособочені двері і хитаючись підвівся. Тяжко дихаючи, він на мить повернув обличчя в бік, де ховався священник.

Коли референт зник за відчиненими дверима, на галявину вийшло чоловік десять зі зброєю, в сірих німецьких кітелях і з мазепинками на головах.

З гущавини вийшов ще один "стрілець", інші навперебій почали щось пояснювати йому, показуючи на хату. До панотця донеслося: "товарищ Михась". "Михась" присів і провів рукою по скривавленій траві, потім підніс долоню до рота, понюхав і лизнув її. Панотець заляк від жаху. Зненацька він ясно усвідомив, що в пастку потрапив сам Бойчук, що йому вже не дано вибратися з хатини лісничого і що саме він, отець Василь, повинен вирішити його долю.

"Михась" піднявся і закричав:

— Виходь, референте!

Священик, щоб не збожеволіти, зашепотів молитву. Мокрі руки ухопилися за ручку "пекельної машинки". З хати донеслося:

— А може, завітаєш ти до мене, "Михасю"!

"Михась" кивнув, і декілька бойовиків стрімко заскочили до хати. Священик заплющив очі і щосили крутнув ручку. Земля під ним грізно здригнулася — і всесвіт луснув...

Священик не знав, скільки часу він пролежав, натискуючи всім тілом на "пекельну машинку" — годину, добу чи вічність.

Коли він розкрив очі, світ мовчав. На місці хати чорніла купа деревин, від яких підіймався білий дим. Вся галявина була всяяна обгорілими речами, про походження яких панотець боявся думати. Навколо темніли декілька скручених трупів. Один підняв обпечену голову, і по широко розчахнутому роту священник зрозумів, що він кричить від болю.

Панотець піднявся і повільно побрів навмання, далі від жаскої галявини.

Він ішов, наштовхуючись на дерева. З очей котилися сльози, які панотець зовсім по-дитячи витирав рукавом.

Під вечір отець Василь вийшов на край лісу. Далі відкривалася широка зелена рівнина, яку кілометри за півтора від панотця прорізував ґрунтовий шлях. По шляху котилися чотири відкритих вантажівки. Священик помітив, що весь час машинально тягне за собою автомат. Він підняв ППШ стволом у небо і натиснув на гачок. Зброя тяжко засмикалася в його руках. Він стріляв, поки не спорожнів диск. Вантажівки зупинилися. З них посипалися солдати в синіх кашкетах. Вони здивовано побачили, як останній промінь сідаючого сонця освітив на краю лісу постать людини з довгою сивою бородою і автоматом в руках. Офіцери швидко віддали наказ і солдати, розтягуючись в розстрільню, кинулися вперед. Декілька солдатів відпустили вівчарок — і ті нестримно понеслися по рівнині.

Отець Василь відкинув автомат і не поспішаючи пішов у ліс. Швидко темніло. Від землі піднімалася вогкість і прохолода. Священик сів, прихилившись спиною до дерева, і дістав з кишені гранату. Долоня відчула вагу і прохолоду металу. Панотець невміло взявся за кільце і, глибоко набравши в груди повітря, підняв голову вгору.

По небу, понад верхівками дерев на білих клублястих хмарах, повільно пливла старовинна дерев'яна церква. Священик ясно бачив всі деталі, старанно вирізьблені давніми майстрами, ікону над входом і хрест на куполі. Він чув тихий передзвін. У дзвіниці, біля кулемету, сиділи двоє козаків у шинелях і пильно дивилися вперед. Погляд їх був суворий, мудрий і застережливий.

Сім шматків хліба. Кубань, 1933 р.

1.

Вузький човен, або по-кубанськи каюк, швидко розсікав зелену, затягнуту ряскою воду у вузькому проході між двома стінами високого очерету. Кожух веслував, сидячи на кормі. Обличчя його було вкрите товстим шаром присохлої глини — давній засіб, який рятував від лютої комашні. За спиною висіла добра гвинтівка, на поясі черкески в дерев'яному футлярі темнів маузер. Швидко сутеніло, прохід плутався, розділявся на кілька гілок, але Кожух знав, що він не заблукає. Це було його сховище, це була остання фортеця його світу, надійна і неприступна. Його і ще десятка таких, як він. Колись у цих кубанських безмежних плавнях переховувалися цілі повстанські армії. Тепер зелена фортеця перетворювалася на могилу. Шістнадцятирічна відчайдушна боротьба закінчувалася. З зеленими воювали кращі частини Червоної армії, їх бомбили з літаків, травили газом, виселяли і розстрілювали їх родини. Залізне кільце стискувалося. Деякі пробивалися з боями далі на лівобережну Кубань, де аули ставали цитаделями, а гори — сходами в безсмертя.

Але Кожух і його козаки не могли кинути свою станицю. Вона була їх світом. Повстанці знали, що без неї вона загине. Як і вони без неї. Останні два місяці плавні були надійно заблоковані червоними. Тепер ті вже не совалися в плавні, — пам'ять про роти і батальйони, які без сліду зникали серед цих зелених лабіринтів, дечому навчила. Тепер дві батареї щодня гатили навмання по безкінечному лісу очерету. Найгіршим було те, що увірвався зв'язок зі станицею, яка стільки років годувала й одягала, постачала нові лави непримиренних бійців. Що зараз там відбувалося, ніхто з повстанців не знав. Станичники вже з осені минулого року приносили все менше хліба. Останній раз до повстанців пробрався немолодий вже козак Гончар зі звісткою, що станиця вмирає з голоду. Він казав про суцільні обшуки і про реквизицію всіх харчів у станичників. Зелені вирішили, що Гончар збожеволів, — червоних ненавиділи, але уявити, що вони здатні на це, не могли, можливо, боялися повірити, щоб не збожеволіти самим. Але голод вже стискував і повстанців. Цього літа риба немов зчезла в лиманах, а дикі качки навіть не з'являлися серед очерету.

Пару тижнів тому в станиці спалахнула безпорядна стрілянина. Зелені не могли повірити, що станичники вдадуться до очевидного безглуздя — піднімуть повстання в оточенні регулярних військ. Але треба було йти на допомогу. Повстанців зустрінули з берега картечцю. Загубивши більшу частину людей, зелені відступили. Тільки й того, що захопили пораненого червоноармійця, який і розповів перед смертю про повстання приречених і про розстріл вмираючої від голоду юрби біля греблі, і про приїзд великого начальника Фельдмана, який особисто керує хлібозаготівлями в цій занадто бунтівній станиці.

Останній тиждень повстанці майже нічого не їли. Серед сімох ще живих, невідомо чому, залишалися сили в Кожуха. Кожен день він, ризикуючи потрапити під гарматний заряд, підпливав до берега і намагався розгледіти хоч щось, що могло б розповісти про станицю. Але станиця замовкла. З куренів, які стояли поблизу берега, ніхто не виходив, тільки червоноармійці ліниво стирчали біля кулеметів та гармат, спрямованих тупими жерлами на поки що не підкорені плавні.

Сутінки вже були зовсім непроглядні, коли каюк Кожуха проскочив крізь очерет у непомітний для стороннього ока прохід і незабаром ткнувся носом у берег. Пересилуючи пульсуючий біль у шлунку, Кожух стрибнув на слизьку землю і тихо промовив:

— Іване, це я.

У відповідь почулося:

— Що там?

Чатовий Іван Коляда, колишній сусід по межі земельного наділу Кожухової родини, відчайдушний кіннотник, лежав на купі сухого очерету за станковим "Максимом". На обличчі, густо замашеному глиною, палали сухотним полум'ям очі. Кожух з останніх сил втягнув каюк на берег. В голові мутилося. Найбільше він боявся, що колись зірветься, віддасться на поталу божевільному почуттю голоду, який роз'їдав його тіло, душу і мозок, покаже своїм людям, що він теж слабкий і смертний.

— Нічого не видно, — коротко кинув у темряву і зайшов у дерев'яні двері землянки. За ним, важко спираючись на свою нерозлучну шашку, ступив і Коляда. Озирнувшись навкруги, Кожух скинув з плеча гвинтівку і почепив її на гак у дерев'яній стіні коло іншої зброї.

Землянка була велика, в минулому пересиджувало тут тяжкі часи і по півсотні повстанців. А таких землянок розкидано було на таємних острівцях ген скільки! Тепер хитливий вогник копилки кидав примарне світло на чотирьох вкрай виснажених людей. Рештки станичного воїнства. Біля столу сиділи, немов два брати, Лаврін Гуленко і Тимофій Срібний. До 1917 року кращих друзів у станиці не було, потім Лаврін з бригадою Кочубея на Кубані почав нову владу встановлювати, а Тимофій пішов Кубанську Раду захищати. Мав Тимофій на виснаженому обличчі шрам від Лаврінової шашки. Але минули часи і, як в 1929 році, потяглися безмежні вервиці підвід з розкуркуленими, не витримав Лаврін жіночого та дитячого плачу і майнув з повинною головою до зелених. Біля саманної стіни на лаві черкес Ахмет лежить. У землянці було тихо, тільки з прошитих кулеметною чергою легенів черкеса виривався хрип. З кожним видихом на краю чорної бороди видувався кривавий пухир, поголена голова лежала на чорній кошлатій папасі, очі приречено дивилися в чорну стелю. За ними стояли спалені аули, розстріляні роди і недосяжні гори. Життя в його прострілених грудях тримала надія на помсту. Ахмет був кунаком Кожуха. Що тепер міг Кожух для нього зробити?

Далі, в напівтемряві станичний вчитель, просвітянин Василь Кульбачний. Ще три роки тому

вивішував у станичному педтехнікумі портрети Шевченка, зустрічав з хлібом-сіллю нових учителів з Києва. Тепер за портрет Шевченка можуть кулю в скроню пустити, а вчителі... Довбають, мабуть, руду у білому і холодному краї.

У сірій киреї гріє свої старі кістки дід Леміш. Скільки діду років — ніхто не знає. Батько Леміша разом з мовчазними запорізькими братчиками проклав привезеним з-над Чортомлику ралом першу межу, навколо якої станиця і виросла. Висох дід Леміш, як стара жерделя. Білий оселедець над гачкуватим носом, сиві вуса на груди спадають. Скільки молодих та здорових навколо нього кулі та шашки покосили, а його Бог все для чогось зберігав. Першу рану свою старий Леміш ще до Шаміля від кинджалу хіджрета отримав, а останню від картечі червоних.

— Здорові були, козаки! — привітав повстанців Кожух, заходячи до землянки.

— І ти будь здоровий, отамане, — один за всіх слабким голосом відізався Кульбачний.

— Що там, у станиці? — запитав Лаврін.

— Фельдмана бачив, прикотив автомобілем до батарей, у бінокль на плавні вилупився, жаль, далеко було, побоявся я з гвинтівки схибити, кинджалом би його... А станиця мовчить.

Знов запала тиша, про Фельдмана всі знали. Ще у вісімнадцятому році заявив про себе на Кубані, коли за його мандатами на вулицях Катеринодара хапали молодих дівчат червоноармійці "для націоналізації". А далі, керуючи після Артабекова крайовим ВЧК, не одну тисячу впертих кубанців відправив до потойбічного світлого життя. Тепер Фельдман був поблизу, щоправда, під охороною цілого полку та двох гарматних батарей.

Кожух сів край столу. На столі біля каганця лежала велика, розбухла від часу та вологи книга з читаними та перечитаними, пожовклими та замусоленими грубезними хліборобськими пальцями листами.

Надламаний голос діда Леміша розбив тишу:

— Чуєш, Кожух? Поки ти в комишах був, ми кошем порадилися... — дід змовк, набираючись сил, потім, важко дихаючи продовжив, — нам все єдино тут з голоду гинути, так ти теє...поки ще в силі, наш хліб собі візьми і з тими сатанаїлами порахуйся за всіх...

Кожух втупився в діда, провів поглядом по інших. Він зустрівся з їх очима і побачив у них силу, якої не мав у собі. Ахмет важко повернув до нього голову — і Кожух не витримав. Він устав і, хитаючись, підійшов до стіни, погляди пронизували йому спину.

Як постріл у потилицю, він почув твердий голос Лавріна:

— Бери!

Спираючись руками на стіну, Кожух озирнувся. Лаврін стояв, тремтячою рукою протягуючи йому чорний сухар.

— Я не можу, — запинаючись, вимовив Кожух.

Дід Леміш дістав замотаний у десяток білих ганчірок останній у своєму житті окраєць закам'янілого хлібу:

— Тільки смерть заподій нам козацьку... щоб ми не від голоду.

Кожух зчепив зуби і вихопився з землянки. Він стояв на вологому повітрі і дивився у безмежне небо, на якому вже рясно висипали діамантові зірки. Зоряне небо було величне і спокійне, з неба не було видно вимираючі станиці ...

Коли Кожух повернувся, вони всі стояли. Живі мерці, які повстали зі своїх могил, волаючи до нього, отамана Кожуха, за останньою справедливістю, яку не дочекалися від Бога.

Кожух витяг свій "маузер" і поклав на стіл біля книги, потім зняв кубанку і низько, перший раз у своєму гордому житті, поклонився повстанцям:

— Прощайте, брати, і простіть.

У відповідь різноголосно загули слова прощення і надії. Тоді Кожух узяв книгу, навмання розкрив її і почав читати:

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Його голос, спочатку западаючи, міцнів, ставав голоснішим і пекучим. Слова розходилися по землянці, вони наповнювали серця сильним і м'яким спокоєм, були провідниками в щасливе минуле, яке чекало їх попереду:

Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Кожух обережно поклав книгу і взяв "Маузер". Він підійшов до Лавріна і обняв його, потім, ступивши на крок назад, звів курок і вистрілив у серце колишньому ворогу...

Останнім був дід Леміш. Кожух поцілував його в жорстку і задубілу щоку, вкриту глибокими зморшками. Дід спробував обійняти його, але не зміг, і тільки глухо проговорив:

— Нічого, козаче, давай...

...Потім Кожух стягнув легкі трупи на лаву до столу, і з лиману, який недаремно називали Солодким, набрав у казанок води. Коли вода закипіла, він кинув туди сім твердих шматків хліба. Останній раз він вечеряв зі своїми побратимами. Кожух доїв гарячу юшку і ще раз оглянув мертвих повстанців, які гордо, зі зброєю, сиділи край столу. Каганець кліпав останніми

зблисками полум'я. Обличчя мерців були урочисті й умиротворені.

— Дякую вам, товариство! — пролунало в тиші. Виходячи, він озирнувся назад, гніт дотлівав. Обриси розчинялися в темряві.

Коли Кожух вийшов із землянки, над плавнями стелився ранковий туман. Він старанно заклав очеретом вхід і зверху, в ледь помітний пагорб, встромив шашку Коляди. Пройде зима, і вже навесні, під осокою, зникнуть сліди повстанського сховища, і тільки іржава козацька шашка залишиться єдиним пам'ятником останнім нескореним.

Весь день Кожух проспав, загорнувшись у бурку. Тіло було переповнене давно забутим відчуттям теплої ситості. Він намагався зберегти це тепло і спокій, і тому сновидіння не чіпали його.

Прокинувся Кожух, коли вже сутеніло. Швидко перезарядив свій "Маузер", повісив на пояс гранату, звично перевірів, як легко виходить з піхов кинджал, закинув за спину короткий кавалерійський карабін. Останні промені сонця м'яко падали на воду, коли Кожух відштовхнувся від берега і спрямував каюк у зелений лабіринт плавнів...

Заховавшись у комишах, крізь сутінки Кожух уважно роздивився берег. Вартові, зраділі, що прискіпливий начальник не приїхав, ліниво тинялись по берегу. Дочекавшись повної темряви, Кожух роздягнувся, загорнув одяг і зброю у черкеску, і, тримаючи згорток над головою, безшумно поплив до берега. Прибережний очерет червоні давно вже вирубали, але він запримітив невеличку балку, допливши до якої, зміг би опинитися поза сектором огляду вартових.

Тепла вода приємно освіжила тіло. Кожух плив легко, загрибаючи однією рукою по-пластунськи. Йому пощастило, — переддошові хмари закрили місяць, і він зміг доплисти непоміченим. Обережно пробрався по балці далі від вартових і одягнувся. Замість кубанки навколо голови зав'язав чорний башлик, залишивши відкритими тільки очі, високо закатав рукава черкески, а поли по-чеченські заправив за пояс. Витягнув "Маузер" з футляру, діслав кулю до патронника і сунув пістолет за пазуху. Тримаючи в руках карабін, Кожух, зігнувшись, безшумно побіг до крайніх хат станиці.

2.

Все було, немов як завжди, — густі сади, серед яких виднілися очеретяні дахи куренів, духмяні пахощі відцвілих садів, дружний хор цикад, пряне тепло неповторної кубанської ночі. Але Кожуха відразу охопило гостре відчуття чогось моторошного. Він зупинився, припавши до високого тину, і відчув, як холодний піт стікає по його обличчю. Він зрозумів причину цього, — станиця мовчала. Не співали біля дворів старі козаки, згадуючи дідівські пісні, не заливалася під скрипучі гармоніки зі свистом та гиканням молодь, вихваляючись вояцькими тембрами перед дівчатами, а ті, у свою чергу, не підсміювалися над кавалерами своїми уїдливими переспівами. Не було чути іржання коней, гавкання собак, звичного шарудіння обов'язкової живності в господарських подвір'ях.

Кожух швидко пішов далі, де за кілька дворів стояла хата Баглаїв, великої та щирої родини, добрих господарів та невтомних співців. Останній раз, ще взимку, десятирічний Омелько Баглай притягнув до повстанців мішечок з "бурсаками", тютюном та чвертю самогону. Тепер Кожух хотів розпитатися у старого Петра Баглая про події у станиці. Ворота у Баглаїв були чомусь відкриті, Кожух тихо загнав патрон до патронника і, тримаючи карабін наготові, проскочив до великого двору. На подвір'ї було тихо, великий курінь Баглаїв білів у темряві.

Кожух обережно пішов, ховаючись за стіною порожньої стайні, до нього. Раптом він побачив темну постать, яка стояла навколішки, прихилившись до високої яблуні посередині двору. "Засідка", — промайнуло в голові у Кожуха. Але, придивившись уважно, він засумнівався в цьому. Людина була одягнута в білу сорочку, явно непридатну для маскуванню і стояла обличчям до хати. Кожух наважився підійти до людини, на всякий випадок вихопивши кинджал. Його рука схопила людину за плече і повернула до себе. Кожух уронив кинджал і відсахнувся. Перед ним лежав кістяк, обтягнутий шкірою. На Кожуха дивилися вирячені очі, на голові стирчали рідкі пасма білого волосся. Розчахнутий рот був забитий зеленим листям з яблуні. Він пізнав мерця по довгих темних вусах. Це був його одноліток, колись кремезний і доброзичливий, веселий батареєць Тарас Баглай. Кожух встав на ватяних ногах і, сам не знаючи для чого, зайшов до хати. Там відразу замість свіжої прохолоди саманного куреня в ніс йому вдарив потворний солодкуватий запах розкладеної людської плоті. Коли очі його звикли до темряви, він побачив на лаві під іконами мертвого старого Баглая, борода якого стирчала на закинутому назад обличчі, стара Баглаїха сиділа біля нього, руки її по-селянськи були складені на колінах, голова, пов'язана старою хустиною, опущена на груди. Жінка Тараса, колись моторна Тетяна, краща співачка на цьому краю станиці, лежала на глиняній підлозі. Однією рукою вона обнімала річну дитину, малого Петра, а другою стискувала висохлу грудь. У хаті гула хмара мух. Кожух сахнувся назад, нашттовхнувся спиною на піч. З гуркотом попадав, давно вже не потрібний господарям, кухонний реманент. Раптом Кожух застиг з перехопленим подихом, — на подвір'я хтось заходив. Почулися голоси:

— Ну ось, а ти казав, що Тетяна до вечора помре.

— А що, бачиш, — ось Тарас лежить.

— Давай його заберемо, а Тетяну вже завтра, з дідом та старою, все єдино, на гарбі місця нема.

— Що й казати, всю вулицю в Пусту балку поперевозили.

— Чуєш, а Заброда не бреше, пайку видасть за нічну роботу?

— Хто знає, як у доброму настрої буде після бенкету з Фельдманом, то, може, й видасть.

На подвір'ї почулося шарудіння, хтось гучно сопів, тягнучи мертве тіло, потім зарипіли колеса гарби, і все змовкло.

Кожух вийшов надвір, ловлячи ротом свіже повітря, його колотила лихоманка. Він напружив всі м'язи і задавив крик, який рвався з горлянки. Часу було мало. Ніч треба було берегти.

Кожух пробрався на городи, порослі бур'яном, і відправився далі. Він добре знав, куди треба йти. Один раз він ледь не нашттовхнувся на солдатський патруль. Солдати йшли під вишневими деревами повз хату Данила Бурленка. Кожух впав, втискуючись у суху землю. Солдати пройшли в метрі від нього, розмовляючи незнайомою мовою.

Перечекавши хвилину, Кожух поповз убік, поки не вибрався через подвір'я вчителя Кульбачного на центральну вулицю. Вікна хати навпроти яскраво світилися, звідти чулися звуки голосного сміху, вигуки та тріскуха музика, яка неслася з патефону. "Перемогу святкують", — подумав він.

Десь удаліні глухо загув грім, наближався дощ. Далі, за станичним майданом, світилися вікна колишнього педтехнікуму, зайнятого тепер під казарми, за ним, на тлі хмарного неба, порожньо темніла церква. Необхідно було проскочити через дорогу до хати, звідки чулися звуки п'яної гулянки. Вулиця була порожня. Кожух швидко перебіг її і застиг, притиснувшись

спиною до високого тину. Тепер залишалося проникнути непоміченим у ворота. Раптом погляд його здивовано сковзнув по знайомій з дитинства тополі. До високого дерева була прибита широка чорна дошка. На ній білів надпис крейдою, освітлений відблиском світла з вікон куреня. Кожух прокрався ближче і прочитав:

За неисполнение плана
Хлебозаготовок и саботаж
запретить ввоз продовольствия в
следующие районы и станицы
Кубанского округа Северо-Кавказского края...

Далі йшов довгий перелік, в середині якого була і його станиця. Раптово на Кожуха з дерева, замість учнівської дошки, глянув чорний череп з широким білим оскалом.

Кожух повернувся, скинув з обличчя башлик і, не криючись, пішов до задвірки.

3.

Два червоноармійці, ліниво перемовляючись, сиділи на довгій дерев'яній колоді біля комори. Час від часу вони поглядали на хату, з якої долітали крики і музика. Тоді в голосах солдат з'являлися нотки неприхованої заздрості. Зненацька задвірка різко розчахнулася і — прямо на них швидкою ходою пішов чоловік у черкесці з гвинтівкою в руках. Отетерені червоноармійці на мить застигли від такого нахабства і відразу розплатилися за свою самовпевненість переможців. Перший отримав блискавичний удар прикладом в обличчя і ще падав, як другий вже лежав, притиснутий карабіном за горлянку. Переляканий солдат побачив блискучі очі з-під башлика і почув:

— Скільки їх там?

Тиск трохи зменшився і червоноармієць прохрипів придушено:

— Шестеро...

Кожух жорстко вдарив гвинтівкою, пролунав хруст. Менше хвилини йому вистачило, щоб заховати трупи і причаїтися за стіною комори. Незабаром з хати донеслося владне і презирливе:

— Эй, председатель, дуй за самогоном!

Грюкнули двері, і на подвір'я вискочив приземкуватий чоловік, який стрімко кинувся до хвіртки. Кожух миттєво заступив йому шлях, не піднімаючи зброї:

— Як справи, Михайло?

Чоловік зупинився, немов прибитий громом. Кожух відкинув з обличчя башлик. Маленькі очі Заброди на товстому обличчі розширилися від переляку, руки безсило впали. Кожух спокійно промовив:

— У Лавріна совісті хватило до нас перейти. А ти тут і далі "світле життя" будуєш?

— Кожух, ми ж як брати були...

— Були та сплили, закінчилося наше братство.

Заброда з ненавистю кинув:

— Ах ти, петлюрівська контра, — і кинувся на Кожуха. Карабін відлетів. Вони впали на землю і покотилися, хрипучи. Відгодований председатель, який був набагато важчий за Кожуха, опинився зверху, товсті пальці вчепилися в горлянку сотника. Кожух відчув густий сморід перегару, в очах спалахнули червоні плями. Кожух однією рукою вперся в слизьке від поту підборіддя Заброди, і, втрачаючи сили, ледь зміг вихопити кинджал. Заброда спробував перехопити його руку, але не встиг, — блискуче лезо м'яко ввійшло йому під серце. Заброда охнув і звалився на землю. Хитаючись, Кожух піднявся, відчуваючи, що сили покидають його, — іскра життя, подарована йому повстанцями, згасала. Кожух зчепив зуби і підняв карабін. Сухо клацнув затвор, заганяючи патрон в магазин. В хаті хтось затягнув:

— Гори, гори, моя звезда...

Кожух різко видохнув і зайшов усередину. Після нічної темряви очі його різонуло яскраве світло декількох гасових ламп. Посередині просторої світлиці стояв довгий стіл, заставлений тарілками та пляшками, в куті тріщала платівка патефону. За столом сиділо кілька людей в шкірянках і військових гімнастерках з "ромбами". Серед них його око відразу вловило людину в цивільному. Очі ховалися за блискучими пенсне, спітніле обличчя світилося самозадоволенням, рот кривився багатозначною посмішкою. Тяжко переводячи дихання, Кожух застиг. Військовий, який сидів найближче, здивовано піднявся і пішов йому назустріч:

— Ти хто та..., — він не встиг договорити, Кожух схвату вистрілив йому в роззявлений рот. Від пострілу впритул голова розлетілася на червоні шматки, які дощем хлинули на стіл з їжею та обличчя присутніх. Зчинився галас, військові й гепеушніки заметушилися, хапаючись за зброю. Трьох Кожух застрілив на одному диханні, четвертий встиг ухопити револьвер і вистрілити. Постріли гримнули одночасно. Гепеушник з пробитим черепом відлетів до вікна, а Кожух відчув удар в правий бік. Він відкинув порожній карабін і, спершись на стіл, витягнув з кобури маузер. У світлиці запала тиша, тільки в куті продовжував тріщати пошкрябаною платівкою патефон. За вікном чулися крики і постріли. Хтось несамовито кричав:

— Банда в станице!

Лунали команди, декілька кінних пронеслися галопом по вулиці.

Фельдман з білим обличчям стояв, втиснувшись спиною у стіну. Кожух втомлено сів на лаву, затискуючи занімілий бік. Черкеска швидко просякала кров'ю. Йому хотілося заплющити очі і заснути. Але він уважно розглядав остовпілого з переляку чоловіка, який зміг зруйнувати його світ.

Кожух тихо запитав:

— Так це ти, гнидо, тепер тут усім заправляєш?

— Слушай, казак, я даю тебе слово большевика, что если ты не убьєшь меня, то будеш амнистирован...

— А ти знаєш, що таке Голод? — не слухаючи, запитав його Кожух.

Фельдман замовк, його обличчя посіріло. Кожух підняв "Маузер":

— Зараз дізнаєшся, — і пару разів вистрілив йому в живіт. Більше Кожух не звертав уваги на Фельдмана, який впав на глиняну долівку і, скиглячи, засукав ногами по підлозі.

За вікном сірів ранок, темні хмари, які затягнули небо, час від часу прорізала блискавка. Ось-ось мав початися дощ. Солдати швидко оточували хату. Кожух побачив, як вони тягнули кілька станкових кулеметів, швидко влаштовувалися за тинами і стінами будинків. Перебираючи руками по стіні і переступаючи через трупи, Кожух добрався до кута, де ще висіли під рушником старі ікони. Обережно просунув руку за крайню ікону. Рука відразу намацала м'який шкіряний мішечок. Тримаючи його і пересилюючи біль, Кожух опустився на лаву. За вікном хтось кричав:

— Товарищ Фельдман!

Він подумав: "На кожного Фельдмана завжди свій Кожух знайдеться".

Пальцями, які вже відмовлялися слухатися, розв'язав мішечок. У ніздрі відразу вдарив забутий аромат пахучого тютюну.

...Швидко виселяли, викидали з хати, — чекали вже підводи до станції, а там на холодну смерть, але встиг батько заховати для сина єдине, що міг...

Дивний спокій і давно забуте почуття щастя повернення додому наповнили його душу. Кулеметна черга вдарила у вікно, залишаючи на білій стіні цівку широких темних відбитків. Кожух слабо посміхнувся.

На вулицю впала стіна дощу. Перші краплі заторохкотіли по вікнах хати, залишаючи стрімкі в'юнки, і через мить все скло закрит прозорий і чистий шар води.

ЕПІЛОГ

Кожен вечір я приходжу до кав'ярні Длугоша. Які б термінові справи у мене не були, я завжди знаходжу хоча б пару десятків хвилин, щоб посидіти там, випити кухоль пива і перекинутися кількома фразами зі знайомими. Я дивлюся на двері, і кожен раз, коли дзвонить дзвінок на дверях кав'ярні, сповіщаючи про нових відвідувачів, мимоволі напружуюся. Мені здається, що саме зараз сюди увійдуть мої товариші і я знов зможу обмінятися кпинами з Кожухом, вислухати міркування отця Василя про зміст віри, спланувати з Бойчуком нові шляхи Боротьби і висловити полковнику свої думки щодо розвитку історії. А головне, дізнатися — що чекає там, за чорним отвором...

І тільки тоді я зможу поїхати в одну далеку і спокійну країну, де під чужим іменем живе Наталка.

Але кожен раз заходять інші. Серед них українських ветеранів стає все менше. За останній час багато виїхало з Подєбрад, інші зав'язли в роботі і злиднях. Колись, стиснуті в залізний п'ястук, зберігши братство у таборах для інтернованих, ми ще залишалися Армією в перші роки мирного еміграційного життя. Тоді нас об'єднувала надія на повернення. Тепер наше братство поступово розпадається, розсіюючись по всьому світі.

Учора ми проводжали з десяток козаків до Іноземного легіону. Я розумів їх. Злидні і безробіття міського життя, нудьга за минулими часами, нестримно штовхала їх туди, де хоч щось могло нагадати їм про часи, коли вони знаходилися на вершині свого вояцького щастя.

Прощання було сумне — всі розуміли, що розстаємося назавжди. Розмовляли мало — ковтали, не п'яніючи, горілку і співали довгі степові пісні.

Біля мене сидів курінний Гоголь. Чомусь мені завжди було трохи ніяково в його присутності.

Можливо, цьому сприяло його прізвище. Він не співав, лише уважно слухав, спершись на руку. Над столом лунало " Повій, вітре, на Україну". Високий дишкант заспівувача, підносився в незнані світи, і злагоджений спів інших, розсипаний на підголоски, надавав цій пісні урочистого трагізму і невимовного суму.

Коли спів завершився і за столом знову піднявся гомін, Гоголь, ні до кого не звертаючись, почав розповідати. Але я достеменно знав, що ці слова призначені мені.

— Пам'ятаю, як у вісімнадцятому з п'ятьма вільними козаками перебирався через Хорол. Червоні вдарили по броду з гармат. Я їхав в середині колони. Березнева вода була холодна як смерть. Від вибухів коні почали дуріти. Раптом щось луснуло в моїх вухах. Стіна води піднялася переді мною. Декілька секунд навколо мене падав дощ з талої води та шматків криги. Коли я отямився, навколо нікого не було — щезли навіть коні. Я вибрався на берег і добрався до свого куреня. Згадувати про цей випадок я почав тільки тут. І знаєш, що мені здалося? А може, це мене на шматки розніс гарматний постріл? А козаки продовжили війну, яка завершилася по-іншому. І всі ми вже колись загинули, тільки не знаємо про це, бо смерті немає, а є тільки інша історія. Тому ми ніколи не знайдемо спокою, поки не відшукаємо свій втрачений шлях.

Гоголь підвівся, кивнув мені на прощання і тяжкими кроками вийшов з кімнати. Більше я його не бачив...

...Я буду чекати ще довго. Надія живе в мені. Але вона слабшає з кожним незнайомим відвідувачем кав'ярні. Коли її залишиться зовсім мало, я піду до своєї кімнати і зберу речі. Візьму в Академії відпустку і відправлюся на польсько — советський кордон. Вночі перейду його і проберуся до чорного отвору посередині руїн монастирського подвір'я.

Я знаю що там зустріну.

Джерело: *Білий Д. Д.* Басаврюк ХХ // Літературно-мистецький альманах "Кальміус". - №2 (6), 1999.; №3-4 (7-8), 1999.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/bilyi_dmytro_dmytrovych/basavriuk_xx